

OSMANLI DEVLETİNE LİBERALİZMİN ETKİLERİ

Arş. Gör. Nuran AY*

I. GİRİŞ

Anayasa ve anayasacılık Batı kökenli olgu ve kavramlardır. Bunların temelinde hak ve özgürlük talepleri (siyasal liberalizm) ve parlamentoculuk(demokrasi) hareketleri yatar. Hak ve özgürlük bildireleri İngiltere'de 13. Yüzyıldan itibaren, Kuzey Amerika ve Fransa'da 18. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkar. İngiltere, monarşinin sınırlanması, kuvvetler ayrılığı ve parlamentoculuk alanında da öncülük ettirmiştir. 18. Yüzyıl sonlarında hemen hemen bütün Avrupa yerel meclisler geleneğini yaşamış, ulusal parlamentolara geçiş sürecine girmiştir. Anayasacılık, bu liberal ve demokratik değişimlerin taçlandırılması ve güvenceye bağlanmasıdır.

Osmanlı Devletinde Temel Haklarda esas alınan İslam Hukuku kurallarıdır. Bazı istisnaların dışında ve ideal manada her zaman olmasa bile, bütün Müslüman Türk Devletleri gibi Osmanlı Devletinde de İslam hukukunun temel haklarla ilgili esaslarına riayet edilmeye çalışılmıştır. Toprakları milyonlarca kilometreyi bulan Osmanlı Devletinin altı asır yaşaması ve vatandaşlarındaki devlete itaat hissi, bunu doğrulamaktadır. Bu sebeple Osmanlı Devletini meşrutiyetin ilanına kadar, bazı batılı yazarların yaptığı gibi, kayıtsız şartsız bir monarşi olarak vasıflandırmak mümkün değildir. Zira mutlak monarşide hakimiyet hükümdardadır ve hükümdar ise hiçbir bağlayıcı kural ile bağlı değildir. Halbuki başta Osmanlı padişahları olmak üzere, bütün Müslüman Türk sultanları, şeri şerif denilen hukuk ile kayıtlıdır ve asıl hakimiyet sahibi olan Allah'a ve O'nun kanunlarına karşı manen sorumludurlar. Temel hak ve hürriyetler açısından da durum farklı değildir. Bazı uygulama ve aksaklıkların dışında, İslam'ın kabul ettiği hak ve hürriyetler, Türk devletlerinde de kabul edilmiştir. Osmanlı topraklarındaki gayr-i Müslimlere ait mabetler, mektepler, mülkler ve bunlara ilişkin mahkeme kararları bunun canlı şahididir¹.

II. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ANAYASAL GELİŞMELERİN BAŞLAMASI;

Osmanlı imparatorluğundaki siyasal gelişmelerin dinamikleri başlıca şu kanallarda aranabilir:

Feodal tepki (ayan, derebeyi direnişleri), halkın tepkisi, dış baskılar(yabancı Devletler), liberal reformist girişimler (seçkinler,padişah), ulusal tepkiler(Türk olmayanların talepleri).

* Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Türk Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi
1 AKGÜNDÜZ Ahmet, "Belgeler Gerçekleri Konuşuyor", s.47-48.

Osmanlı siyasal- anayasal değişmelerin yalnız Türklerin değil, Balkan milliyetleri ile Türk ve /ya da Müslüman olmayanların da yaşamları ile ilgili bir süreç söz konusudur. Bu doğaldır çünkü Osmanlı imparatorluğu çok uluslu bir olgudur. Dolayısıyla, anayasal değişmelerin dinamiklerini de bu çoğulcu toplumsal yapı içinde aramak gerekir. Burada, Balkan halklarının ulusal anayasacılık hareketlerinin Osmanlı sistemi ve Türkler üzerindeki etkileri özel bir önem taşımaktadır².

Osmanlı imparatorluğundaki anayasal gelişmeler çeşitli tarihsel dönemlere ayrılarak incelenmektedir. Bu tarihsel dönemler araştırmacılar farklı biçimlerde yapabilmektedirler. Tanzimatı III. Selim ile başlatılanlar olduğu gibi³, bu dönemin II. Meşrutiyete kadar⁴, hatta Osmanlı Devletinin son dönemlerine kadar olan süreyi kapsadığını ileri sürenler de vardır⁵. Osmanlı devletindeki Anayasal gelişmeleri bir başka tasnifi de şu şekildedir⁶. Gerileme Dönemi, Tanzimat'a Hazırlık, Tanzimat Dönemi, Birinci Meşrutiyet ve ikinci meşrutiyet dönemidir.

A. Osmanlı Devletinde Anayasal dönem

Osmanlı Devleti 19. Yüzyıla, Ortaylı'nın deyimi ile "imparatorluğun en uzun yüzyıl"na⁷ hızlı bir giriş yapmıştır. III. Selim'in ıslahatı başarısızlığa uğramıştır. Onun tahttan indirilmesi, Nizam-ı cedit ve yenilik hareketlerinin dağıtılması, tutucuların yeniden iktidara gelmesi gibi olaylar birbirini izlemiştir. Ancak bu gelişmeler de karşıtlarını yaratmakta gecikmeyecektir. Yenilik yanlısı Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa kendisine katılan altı kişi ile beraber direniş odağı oluşturmuştur. Nihayet Alemdar, Babıaliyi basarak sadrazamlık mührünü ele geçirmiştir. Ancak bu arada III. Selim'in öldürülmesi üzerine, III. Mustafa'nın hal edilerek yerine Mahmut'un tahta çıkarılmasından başka çare kalmayacaktır. Ulema Devlet ileri gelenleri ve yeniçeri ocağı da durumu onaylamıştır. Bundan sonra II. Mahmut tarafından sadrazam seçilen Alemdar ile onun destekleyicileri olan Rusçuk yaranı, bir süre için Merkezdeki asıl siyasi güç haline gelmiştir⁸.

Bu gelişmelerin ilk önemli ürünü Sened-i ittifak adlı belgedir.

2 TANÖR Bülent, Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri, 3. Baskı Alfa Yay., İstanbul 1996, s. 13.

3 KARAL E. Ziya, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri", Tanzimat, c. I, Maarif Vek. Yay., İstanbul 1940, s. 14.

4 ONGUNSU A. H., "Tanzimat ve amillerine Umumi Bir Bakış", Tanzimat, c. I, s. 11-12.

5 ÜÇOK Çoşkun - MUMCU Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, 2. Baskı AÜHF Yay., Ankara 1981, s. 310.

6 TANÖR, s. 14.

7 ORTAYLI İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yay., İstanbul 1983.

8 TANÖR, s. 30.

1.Sened-i ittifak

Sened-i ittifak'ın düzenlenmesine yol açan hadiseler, Nizam-ı cedit hareketi, İstanbul'da yeniçeri ocağının aşağı tabaka halk ve ulemanın işbirliği ile yaptıkları ihtilal, buna karşı taşra ayanının ve hanedanlarını temsil eden Alemdar Mustafa Paşanın diktatörlük devri şeklinde özetlenebilir. İncalcık bu gelişmeleri, siyasi bakımdan imparatorluk içinde teşkilatlı gerçek kuvvetlerin, yani Ocak, Ulema ve taşrada hakim ayanın, devletin karar verme yetkilerini fiilen ele geçirme mücadelesi şeklinde yorumlamaktadır. Siyasi tarih bakımından ise Sened-i İttifak büyük ayanın devlet iktidarını kontrol altına alma teşebbüsü olarak ifade eder⁹ Alemdarı ayanların temsilcisi, onun iktidarını da ayanların iktidara tırmanışı olarak gören İncalcık'dan farklı olarak, daha çok merkezin bir adamı olarak değerlendiren Enver Ziya Karal da farklı bir noktadan hareket etmekle birlikte aynı sonuca ulaşır. Şöyle ki; ayanlarla baş edecek durumda olmayan Bayraktar, "bu senedi mevcut şartların içinde realist bir düşüncenin neticesi olarak kabul etmiş"tir, dolayısı ile Sened-i ittifak bir ayan dayatmasıdır¹⁰. Hazır, Sened-i İttifakı ayan ve Beylerin padişaha veya hükümet merkezine zorla kabul ettirdikleri bir belge olarak görmektedir¹¹. Kubalı ise Askeri yenilikler için vakit kazanmak isteyen Alemdar, derebeyi kesilen ayanları geçici olarak da olsa tatmin ederek devlete bağlamak için çok realist bir düşünce ile söz konusu senedi kabul ettirmiş olduğunu savunmaktadır¹². Niyazi Berkes Sened-i İttifak'ı geleneksel bir feodal hukuku yazılı hale getirme girişiminden ziyade feodal haklar tanımayan bir gelecekte padişah adına Sadrazam, Şeyhülislam, Yeniçeri ağası ile feodalleşmeye yönelmiş ayan arasında bir uzlaşma yaparak bunun koşullarına uymada ve uygulamada karşılıklı yetkiler tanıma girişimi olarak nitelendirmekte ve bununla yukarıda belirttiğimiz görüşlerden ayrılmaktadır¹³.

İçinde bulunulan dönemde imparatorluğun taşrası ayanlar ve hanedanlar arasında fiilen paylaşılmış durumdadır. Merkezdeki yeni iktidarın başkenti düzene koymuş olmalarına karşın, ülkede asayişin ve merkezi birliğin sağlanması sorunu gündemdedir. Merkez'e hakim olan yenilik hareketlerine devam etmek isteyen (özellikle askeri alanda) devam etmek isteyen ve bu amaçla da merkezi birlik ve otoriteyi kurmaya çalışan bu güçler, Merkez ile çevre (taşra güçleri) arasında bir uzlaşma yolunu aramaya çalışmışlardır. Nesnel ve öznel koşullar onları şiddet kullanmaya değil, anlaşma ve uzlaşmaya itmektedir. Ayrıca Alemdar Paşanın kendisi de eski bir ayandır, benzerlerine söz geçirebilme olanağına sahiptir; şu

⁹ İNALCIK Halil, Sened-İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Belleten, c. XXVIII, Ekim 1964, sy. 112, s. 112.

¹⁰ KARAL Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, c. V, 4.baskı, s. 93.

¹¹ HAZIR Hayati, "Sened-i İttifak'ın Kamu Hukuku Bakımından Önemi", DÜHFD, 1984, sy. 2, s. 24.

¹² KUBALI Hüseyin Nail, "Esas Teşkilat Hukuku Dersleri", İstanbul 1960, s. 49.

¹³ BERKES Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yay., İstanbul 1978, s. 137.

veya bu ölçüde taşra güçlerinin de çıkarlarını kollamak durumundadır¹⁴. Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı 1806'dan beri yeni bir harbe girmiş bulunmaktadır¹⁵. Bu nedenlerle Alemdar ülkede merkezi birlik ve otoriteyi kurmak, muhtemelen reformlara yeniden başlayabilmek için ayan ve hanedanları itaat altına almak, bunun karşılığında da bunlara bir takım güvenceler vermek amacı ile "hükümetin tayin ettiği ayanlarla mukavele yapmaya karar vermiştir.¹⁶ Bu maksatla, imparatorluğun bütün valilerini ve ileri gelen ayanlarını payitahtta bir toplantıya, meşveret-i ammeye çağırmıştır. Fakat Alemdar'ın otoritesi karşısında çoğu bu daveti kabul etmiştir. 29 Eylül 1808'de Kağıthane köşkünde yapılan bu toplantıya ayanlardan daha fazla sayıdaki Merkez temsilcileri katıldılar (devlet ileri gelenleri, valiler, ulema vb.).¹⁷

Alemdar Paşa Meşveret'i Ammeyi bir söylev ile açmıştır¹⁸. Bunda ağırlık, yeniceriliğin geriliğine ve yeniden düzenlenmesi gereğine yer verilmiştir. Bu da Sadrazamın esas niyetinin ıslahat hareketlerine özellikle askeri reformlara yeniden el atmak olduğunu ortaya koymaktadır. Alemdar'ın önerileri ve ortaya attığı konular oturuma katılanlar arasında tartışıldıktan sonra "meşveret" son bulmuştur. Varılan ortak sonuçlar "Sened-i İttifak" adı verilen bir protokolle saptanmış ve imzalanıp mühürlenmiştir. Toplantıya katılan ayan ve hanedan temsilcilerinden ise sadece dördü Sened'e mühürlerini bastılar. Öbür ayanlar, bağımsızlıklarının sarsılacağını hissedince askerlerini alıp memleketlerine dönmüşlerdir¹⁹.

Padişah yetkilerini bir hayli sınırlayan misakı tasdikte tereddütler geçirdiyse de, saray erkanından Eğri boyun Ömer Ağa'nın "Bu senet sizin İstiklali saltanatınıza dokunur, fakat reddi de kabil değildir. Şimdilik çaresiz tasdik edip, sonradan bunun fesih ve ilgası çaresine bakmalı"²⁰ demesi üzerine, padişah 17 şaban 1807'de (miladi 1808'de) Sened-i İttifak adıyla Anayasa hukukumuzla geçecek misakı tasdik etmiştir.

14 TANÖR, s. 31.

15 İNALCIK, s. 112.

16 TANÖR, s. 31.

17 Benzer bir olay da 1215 tarihinde İngiltere'de geçmiştir. Kral topraksız Jean ile Baron ve asiller arasındaki ihtilaf Magna Charta adlı misakın taraflarca kabulü ile sonuçlanmıştı. Baron ve asiller Londra'ya girmeyi emniyetleri için tehlikeli bulduklarından, taraflar Runnymene çayırığında karşılıklı müzakere etmişlerdi.

18 Söylevin metni için bkz. KARAL Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 91-92.

19 TANÖR, s. 32; SHAW Ezel - SHAW Stanford, "Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye", c. II, s. 27.

20 KUBALI, s.49.

6. Başkentteki asker ocakları ayaklanırsa, bütün hanedanlar izin ve çağrı almadan gelerek o ocağı dağıtacaklardır. Bu işe kalkışanlar sıradan kişilerse, bunların soruşturma sonucu idam edilmelerini ayan taahhüt eder.

7. Yoksulların ve reyanın korunması esas olduğundan, ayan kendi yönetimindeki yerlerin asayişine ve vergilerin ezici olmamasına dikkat edecektir. Bunun için vukelâ ile ayanlar arasındaki görüşmeler sonunda haksız vergiler kaldırılacaktır. Hanedanlar birbirlerinin davranışlarını gözetleyecekler, zulüm yapanları devlete bildireceklerdir...İş bu yedi şarta görüşmeler sonunda karar verilip aksine hareket edilmeyeceğine dair yemin edilmiş, yeminlerin belgelenip saklanması için de bu senet yazılmıştır...²²

Sened-i İttifak'ın metninin şartlarında yer alan başlıca esaslar bunlardır. Senedin sonundaki Ek'te (Zeylde) şartların zamanla değiştirilmesini önlemek için, bundan sonra sadrazam ve şeyhülislam olacakların bu makamlara geçmez bu sened'i imzalayıp harfi harfine uygulamaları kararlaştırılmıştır. Sened'in bu sureti Beylikçi kaleminde, bir sureti de padişahta bulunacak, gereken kişilere de birer suret verilecektir. Bizzat padişah, bu şartların sürekli ve aralıksız olarak uygulanmasına gözcülük (nezaret) edecektir.²³

b. Sened-i İttifak'ın tahlili

Sened-i İttifak, geleneksel Osmanlı hukuk kaynaklarından herhangi birine benzememektedir. Berkes Sened-i İttifak'ı şer'i bir hüccet olarak kabul edenlere katılmamakta ve Sened-i İttifak'ın tam olarak bir şeriat belgesi olmadığını ve geleneksel Osmanlı kanun kapsamına da girmediğini belirtmektedir²⁴. İnalcık'a göre bu vesika, şekil bakımından şer'i bir vesikadır ve şer'i bir yemin vesikası, misak şeklinde kaleme alınmıştır. Burada taraflar birbirlerine karşı taahhütlerini yeminle tekit etmişlerdir. Mutlak haklarına riâyeten Padişahın şahsı bu yemin dışında tutulmakla beraber devlet veya sadaret makamının hanedanlara karşı taahhütleri, neticede, yine Padişahın taahhütleri şeklinde anlaşılmalıdır. Padişahın bu vesika üzerine tuğrasını koyması onu da bağlayan bir hareket sayılmıştır²⁵. Görülüyor ki Sened- i İttifak, padişah ve beyler arasında imzalanmış ve karşılıklı taahhütleri ihtiva eden bir nevi ittifak name idi²⁶.

Misak süresiz bir zaman için akdedilmiştir. Her gelen sadrazamın buna yeminle bağlı olması, onu eskisi gibi sadece padişahın mutlak vekili olmaktan çıkarmıştır. O zaman bu şartlar, bizzat saray çevresinde saltanat istiklaline aykırı,

22 FERİDUN Server, Anayasalar ve Siyasal Belgeler, İstanbul 1962, s. 1-4.

23 TANÖR, s. 34.

24 BERKES, s.133.

25 İNALCIK, s.606.

26 ONAR Sıddık Sami, İdare Hukukunun Umumi Esasları, c. I 3. Baskı İstanbul 1966, s.141.

yani Padişahın mutlak otoritesini sınırlayıcı mahiyette görülmüştür. Fakat fiilen bir diktatör olan Alemdarın otoritesine karşı gelmeye kimse cesaret edememiştir. Sarayca şimdilik tasdik edilmesi, sonra kaldırılması kararına varılmıştır. Nihayet vergilerin, Padişahın vükelâsile hanedanlar arasında kararlaştırılacağı maddesi, Padişahın otoritesini sınırlayıcı mahiyeti bakımından bilhassa kayda değerdir²⁷.

Sened-i İttifak hukukçularımız ve müelliflerimiz tarafından amme hukukumuzda hukuk devleti istikametinde atılmış ilk adım olarak kabul edilmiştir²⁸. Osmanlı tarihinde ilk defa Devlet başkanı, iktidarının dokunamayacağı sahalardan varlığını kabul etmiş olmaktadır. 1215 Magna Charta'sında Topraksız Jean, 25 baron ve asilin haklarını tanımıştı; 1808 Sened-i İttifak ile II. Mahmut Anadolu ve Rumeli ayanı karşısında iktidarını sınırlanmasını kabul etmiştir. Bu benzerlik ve bu durum tabiidir. Çünkü her yerde üstün güç karşısında kendisini zorlayan bir kuvvet olmadıkça yetkilerinden feragat etmez. Her iki misakın imzalanmasında da kuvvetin etkisi ve varlığı açıkça görülmektedir²⁹.

Sened-i İttifak "haklar beyannamesi" mahiyetinde bir vesika değildir; hak ve hürriyetlerinin ihlal edilmesi ile bunları teminata bağlamak isteyen bir topluluğun veya topluluğun mümessillerinin aksülameli olarak ortaya çıkmış bir vesika da değildir. Bu vesikanın Tanziminde genel halk tabakasının hiçbir rolü olmamıştır. Bu vesika daha ziyade devletin zayıflayan otoritesini tahkim imkanlarını sağlamaya matuf bir ittifak namedir³⁰. Bir harp ve ihtilal ortamı içinde iktidarı ele alan ayanlar tarafından Padişahın mutlak otoritesi karşısında açıkça kendilerinin durumlarını garanti altına almak gayesi ile kabul ettirilmiş bir vesikadır. Vesikaya bu ruh hakimdir. Sened-i İttifakın ilk dört maddesinde Padişahın mutlak otoritesi tasdik olunuyor, emirlerine herkes tarafından itaat gerektiği, asker ve vergi toplama yetkilerinin yalnız kendilerine ait olduğu belirtilmiş, fakat hemen altındaki maddede "şa"t-i azam" olarak hanedan ve ayanın teessüs etmiş hakları ve durumlarının devletin keyfi hareketlerine karşı "emniyet" altına alınması istenilmiştir. Aynı zamanda onların kendilerine tabi küçük ayan üzerinde hakimiyetleri tasdik olunmuş, her birinin idare sahasının tecavüzden masun bulunması ve bu hakların babadan oğla irsi olarak intikali garanti altına alınmıştır. Bu son şartlar, açıkça hanedanların fiilen kurulmuş feodal durumlarına daimi hukuki bir mahiyet kazandırmak gayesini gütmekte idi. İşte Sened-i İttifak, bu mahiyeti ile modern devlet anlayışına aykırı bir cereyanı temsil etmektedir. Diğer

27 İNALCIK, s. 60.

28 OKANDAN Recai Galip, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, İstanbul 1957, s.58.

29 ALDIKAÇTI, s. 37.

30 ARSEL İlhan, Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları, Mars mat. yay. Ankara 1962 s.17 Ali Fuat Başgil Sened-i İttifak'ı padişahın beylere emniyet ve beylerin de padişaha sadakat, vaid ve taahhüt ettikleri bir vesika olarak kabul ediyor.BAŞGİL Ali Fuat, Türkiye Siyasi Rejimi ve ana Prensipleri, s. 75.

tarafından bu vesikaya tarihimizde istibdad ve mutlakiyeti sınırlama gayesi güden hareketler içinde bir yer vermek mümkündür³¹.

Sened-i İttifak, fert hak ve hürriyetlerinin korunmasında hiçbir teoriyi mesnet almadan pragmatik bir yolla meselenin özüne inmekte ve fert hak ve hürriyetlerinin gerçekleştirilip teminat altına alınmasının her şeyden evvel, hak ve hürriyetlerini korumaya kararlı kimselerle iktidar arasında bir mücadele olduğunu göstermektedir³².

Sened-i İttifak, uygulanamayan bir belgedir. Alemdarın ortadan kaldırılmasından sonra unutulmuş ve hükümden düşmüştür. Böylece Sened-i İttifak'ın pratikteki etkisi ve önemi çok sınırlı kalmıştır³³.

İnalcık'a göre Sened-i İttifak Osmanlı imparatorluğunun içtimai ve siyasi yapısını değiştirecek bir hareketin temeli olabilirdi. 19. Asırda nasıl Balkanlar'da padişaha tabi Hıristiyan prenslikleri meydana çıkmış ise, Anadolu'da da 14. Asırda olduğu gibi bir takım yerli Beylikleri kurulabilirdi. Fakat bu durum Anadolu'da Türk birliğinin zararına bir gelişim olacağından İnalcık; merkezîyetçi ve mutlakîyetçi saltanatın bunu önleyen çabalarını bu gün de olumlu bir hareket olarak görmektedir³⁴.

Sonuç olarak Sened-i İttifak uygulanma imkanı olmasa da demokrasi düzenine gidişin ilk çabası, ilk belirtisi olduğunu kabul edebiliriz³⁵

B. Fransız İhtilali İle Oluşan Batılı Anlamda Temel Hak Ve Hürriyetlerle İlk Karşılaşma;

Tüm dünyada etkisi görülen Fransız ihtilali patlak verdikten sonra uzunca bir süre Osmanlı Devleti bu ihtilalin doğurabileceği sonuçlardan endişe duymamıştır. Fakat aradan birkaç yıl geçince durum değişmiştir. Fransa, Napoleon'un İtalya zaferlerinden sonra Venedik Cumhuriyetine ait bazı adalarını ilhak ederek Osmanlı imparatorluğuna komşu gelmiştir. Bu arada Fransızların Mora ve Arnavutluk halkı arasında bağımsızlık ve Cumhuriyet fikirlerini yaydıklarına dair haberler gelmeye başlayınca ve hele Napoleon'un Mısır'ı istilaya hazırlanmakta olduğu anlaşılınca Osmanlı imparatorluğu da ihtilali zararlı görmekte öteki Avrupa devletleri ile birleşmiştir. Fransa Cumhuriyetinin yayılma siyasetinin ortaya çıkardığı bu çatışmadan sonradır ki Osmanlı Devlet adamları ilk defa olarak ihtilalin fikir muhtevasını araştırmak gereği duymuşlardır. Bu araştırma sonucunda

31 İNALCIK Bir çok bölgelerde valilerin keyfi vergi toplama teşebbüslerine karşı ayanın karşı koyduğunu ve halkın bunda kendilerini desteklediğini hatırlatmaktadır. s. 608.

32 ALDIKAÇTI, s. 37.

33 TANÖR, s. 36.

34 İNALCIK, s. 609.

35 ALDIKAÇTI, s.37.

'keşfedilen gerçeklerin ise tam anlamı ile tatsız bir şok etkisi yarattığı görülmektedir. Bu Reisülküttab Ahmet Akif Fendi'nin 1798 yılında 'Muvazene-i politikiye' hakkında yazmış olduğu rapordan anlaşılmaktadır. Raporda; "Fransız İhtilali; dinsizlerin bozguncuların kafalarından çıkmış fitne ve fesat ateşinden başka bir şey değildir. Voltaire ve Rousseau denen zındıklar ve onlar gibi diğer maddiyatçılar, uzun süre peygamberleri ve hükümdarları küçük düşüren, dinsizliği kışkırtan, eşitlik ve cumhuriyeti ballandıran fikirler yaymışlardır. Halkın büyük bir kısmı da bu zehirli fikirlere kanarak, kendilerini bu dünyada tam mutluluğa kavuşturacağı sanısıyla eşitlik ve hürriyet ilkelerine yüksekte bağlanmışlardır. Halk vicdanından Allah korkusunu silen ve onu türlü kötülüklerle sevk eden ihtilalin fesatçı ve bozguncu önderleri bununla da yetinmeyerek, insan hakları adını verdikleri beyannameyi bütün dillere çevirip yaymak suretiyle her yerde halkı meşru hükümdarlara karşı ayaklanmaya davet etmişlerdir."³⁶

Aslında Osmanlı Devlet adamlarının Fransız ihtilal ideolojisinin siyasal hürriyet ve eşitlik ilkelerinden çok imparatorluğun Türk olmayan unsurları arasında bağımsızlık fikrinin yayılmasından endişe duydukları görülmektedir. Batıda bilindiği gibi insan hak ve hürriyetleri genel olarak halk hareketleri şeklinde gelişmiştir. Reformcu ve hürriyetçi akımlar hemen daima aşağıdan yukarıya doğru gelmiş ve kendilerini yukarıdakilere ister istemez kabul ettirmiştir. Osmanlı imparatorluğunda ise ıslahat tedbirlerinin yukarıdan aşağıya doğru geldikleri görülmür.

Avrupa Devletleri, Osmanlı imparatorluğunda Hristiyan kavimlerin giriştikleri bağımsızlık hareketlerini daima desteklemişlerdir. Daha sonraları imparatorluk içinde kalan Hristiyan unsurların koruyuculuğunu üzerlerine almışlar ve bunların Müslümanlarla eşit haklar tanınması yolunda müdahalede bulunmaktan geri kalmamışlardır. Osmanlı Devlet adamları da bir yandan dışarıdan gelebilecek tehlikeleri önlemek kaygısı ile, öte yandan Avrupa devletlerinin güvenini kazanmanın ve Batı medeniyeti dünyasına katılmanın bir şartı olarak, bu yönde bazı reformlara girişmenin zorunluluğunu duymuşlardır. Bu bakımdan uzunca bir süre insan hakları alanındaki gelişmeler Müslüman olmayan unsurlara Müslümanlarla eşitlik sağlama girişimleri ile paralel olarak yürümüştür denilebilir³⁷

Tanzimat öncesi reformculuğunun doruk noktası II. Mahmut dönemidir. Bu dönemin ilk yılları reformculuk ortamının hazırlanması ile geçmiştir. II. Mahmut'un tahta çıktıktan sonraki ilk işi, istemeye istemeye Sened-i İttifak'ı onaylaması olduysa da, ikinci işi bunun hemen ardından Alemdarı gözden çıkarmak ve eseri olan sened-i ittifak'ı ortadan kaldırmak olmuştur. Bundan sonra padişah iki değişik kaynaktan gelen muhalefet ile karşılaşır. Birincisi Fransız

ALDIKAÇTI, Orhan, "Anayasa hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası' Fakülteler mat. İstanbul 1970 s. 37.

ALDIKAÇTI, s.37.

Devriminin esintileri ile de gelişen ve Osmanlı egemenliği altındaki Türk ve Müslüman olmayan halkları etkisi altına alan ulusçuluk akımı ve bunun yaratacağı ulusal bağımsızlık hareketleridir. İkinci tepki kaynağı ise yeniden canlanan geleneksel feodal muhalefettir. Bu da, Alemdarcın öldürülmesi ve Sened-i İttifak'ın uygulanmaması sonucu II. Mahmut'a karşı doğan güvensizlik ortamında, derebeyi, ayan ve diğer yerel güçlerin saltanata karşı depreşen direnişidir. Özellikle Tepedenli Ali paşa, kısmen de M.Ali paşa ayaklanmaları, bu çizginin en bilinen örnekleridir.

II. Mahmut da tıpkı III. Selim gibi, bu toplumsal çalkantıların ve devlet yönetimindeki çözülmenin reformlarla atlatılabileceği inancındadır.

Bu reformlardan sadece konumuzla ilgisi olan kısımları almak istiyorum, bu dönemde devlet ve toplum ilişkileri bakımından önemli katkı olarak hak ve özgürlükler, özellikle mülkiyet hakkı ile din ve vicdan özgürlüğü ve eşitlik alanında yapılan yenilikleri gösterebiliriz³⁸. Yeniçeriliğin tasfiyesinden sonra II. Mahmut, devlet hizmetinde bulunmuş kişilerin ölünce mallarına el konulması(müsadere) usulünü kaldırarak, bunların mülkiyet ve miras haklarına güvence getirmiş, hukuki ve ekonomik durumlarını az da olsa düzeltmiştir³⁹. Müsadere yasağı uygulamada hemen sonuç doğurmamış ve uzun süre kurumsallaşamamıştır ama, getirilen ilke yalnız bu kişilerin hakları bakımından değil, rasyonel ve çağdaş bir idarenin ihtiyaçları açısından da zorunlu ve olumlu atılımdır. Öte yandan, uyruklar arasında din ve mezhep farkları nedeni ile ayırım yapılmaması ilkesi ilkesinin benimsenmesi de, din ve vicdan özgürlükleri ve eşitlik yolunda ilerlediğini göstermektedir. II. Mahmut şu sözleri de yaptıklarını destekler niteliktedir; “Ben tab'amın Müslüman'ını camide, Hıristiyan'ını kilisede, musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka günâ fark yoktur”⁴⁰. Aldıkaçtı'nın yorumuna göre; II. Mahmut'u bu sözleri söylemeye sevk eden olaylar, Fransız ihtilalinin getirdiği hak ve hürriyet fikirlerinin, milliyetçilik görüşünün, çeşitli dine bağlı olanlardan kurulu Osmanlı imparatorluğunda yıkıcı eğilimlere yol açmasıdır. Denilebilir ki, bu despotluk devrinde, laiklik, bir hürriyet meselesi olmaktan ziyade, yatıştırıcı bir formül olarak uyruklara duyurulup, onların dini nedenlere dayanarak imparatorluktan ayrılmak istemelerini önlemek amacı ile açıklanmıştır⁴¹.

Osmanlı Devletin de iki sınıf yurttaş vardır ve bunlar arasında eşitlik yoktur. Devlette yaşayan ayrı ırk ve dinlere mensup olanların hepsine birden eşit olarak uygulanan temel yasalar yoktur. Zamanında pek çok devlette varolan bu

38 TANÖR, s. 51-52.

39 ÜÇOK-MUMCU, Türk Hukuk Tarihi, s. 306-307.

40 KAYNAR Reşat, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, TTK yay Ankara 1954, s. 100.

41 ALDIKAÇTI, s. 32.

gibi temel aksaklıklar ve eksiklikler, Batı'da aşama aşama giderilmiştir. II. Mahmut da Osmanlı Devletinde varolan bu gibi aksaklıkların giderilmesi durumunda devletin yeniden güçleneceğine içtenlikle inanmıştır. Bu boş bir inanç değildir ama iki nokta gözden kaçırılmıştır. Ne kadar köklü hukuk değişiklikleri yapılsa yapılsın gayrı Müslimlerin milliyetçilik duyguları bastırılamazdı. Osmanlı çok ulusluluk niteliğini tıpkı Avusturya ve Rusya gibi yitirmeye mahkumdur. İkinci nokta şuydu: Bu reformlar gerçekleşirse, gayrimüslimleri bir yana bırakırsak, onlardan Türkler yararlanacaklardı. Reformlar başarı kazandıkça, devletin niteliği yapısı tartışma konusu olacak; özgürlükçü rejim kavramı üzerinde durulmaya başlanacaktır. Bu da belki yeni bir siyasal rejime geçişle sonuçlanabilirdi... tarihin daha XVIII. Yüzyılda, Türk ulusu ve bazı başka uluslar için de- çizdiği yazgı, sonunda gerçekleşecektir⁴².

Fakat bu çabalara karşı olanlar da vardır. İslahatı kavrayamayan II. Selim'e karşı olan grup, II. Mahmut'a da karşı koymak istemektedir. Padişahın etrafında tutulan yolun (ıslahat) gerekli olduğuna inanmış ona yardımcı olabilecek pek az da devlet adamı mevcuttur⁴³.

Fakat diğer taraftan yeni bir kuşak yetişmekte ve bu kuşak da, Fransız ihtilalinin prensiplerini benimseyerek İslahat çabaları ile birlikte fert hak ve hürriyetlerinin gerçekleştirilmesini teminat altına alınmasını istemektedir. Bunlar arasında, "Osmanlı Devletine garplı düşüncüyü sokmak ve garp müesseselerini almak isteyen" Mustafa Reşit Paşa ön planda gelmektedir. Mustafa Reşit Paşa, Paris ve Londra sefirliklerinde bulunmuş ve sefreti sırasında Fransızcasını ilerleterek batı hayatını yakından incelemiştir⁴⁴. Dar gelirli bir aileden gelen, iyi bir öğrenim görmeyen ama kendi kendini yetiştiren Mustafa Reşit kısa zamanda devlet memurluğuna girdi, yeteneğini kanıtlayarak sırası ile Paris Ortalçılığı ve Londra Büyükelçiliği görevlerine atanmıştır. Bu ona, Batı uygarlığını yakından tanıma olanağını sağlamıştır. Servet ve ün sahibi bir aileden gelmemesi, sarayda büyümemesi sebebiyle tutucu önyargılardan, "taassup karanlığı"ndan ve kölelik zihniyetinden uzak kalabilmiş olan Mustafa Reşit, Batı uygarlığıyla bütünleşme gereğine inanan bir kişi "yeni tipte bir elçi" idi⁴⁵.

II. Mahmut tasarladığı hukuk yenilikleri için sadece birkaç adım alabilmiştir. II. Mahmut'un yeniliklerine karşın yönetimde ve yönetilenlerin durumunda esaslı bir iyileşme olmamıştır⁴⁶. Kamu hizmetlilerinin can ve mal güvencesine kavuşturulmaları, daha sonraki yeniliklerin ilk habercisidir. Ancak yöneticiler

MUMCU, "İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri" Savaş yay. Ankara 1992, s. 154-155

KUBALI, s. 51.

ALDIKAÇTI, s. 39.

KARAL, "Gülhane Hattı Hümayununda Batı'nın etkisi", Belleten, c. XXVIII, sy. 112.

TANÖR, s. 56.

için “kulluk sistemi” devam etmektedir. Bu bireysel hakların ve özgürlüğün de yokluğu demektir. Benzeri görülmemiş dış felaketlerle geçen saltanatı 1839 yılında sona ermiştir. Onun istediği eserin doğması, aynı ilkeleri benimsemiş oğlu Abdülmecit döneminde gerçekleştir⁴⁷.

1. Tanzimat Fermanının İlanı

3 kasım 1839’da ilan edilen ve yeni bir dönem açtığı belirtilen Tanzimat fermanı ve uygulaması, Türk toplum bilimlerinde çok tartışılmıştır. Özellikle tarihçiler, hukukçular, sosyologlar, bu önemli olay üzerinde birbirine çok zıt düşüncelere sahiptirler⁴⁸.

Böyle bir hattın ilanı ilk bakışta Osmanlı Devlet geleneğine uygundur. Üç asırdan beri tahta çıkan her Sultan, tabâsına adil bir idare vaad eden ve adaletname adı verilen benzeri hattı hümayunlar ilan etmişti. Fakat bu hattı hümayunu Sultan adına kaleme alan genç hariciye nazırı öyle yeni esaslar getirmekte idi ki, bunlar devlet idaresinde kökten değişiklikler yapacak mahiyettedir⁴⁹.

a. Tanzimat Fermanının ilan ediliş sebepleri :

Tanzimat’ın dinamikleri konusundaki görüşleri üç öbekte toplayabiliriz: Dış etkenlere asıl rolü tanyanlar, iç ve dış etkenleri birlikte ele alanlar ve asıl ağırlığı iç etkene bağlayanlar.

Soysal’a göre Tanzimat’ın asıl zorlayıcı gücü dış baskıdır. İmparatorluğu yarı-sömürge durumuna getirmeye kararlı Batılı Devletler, bu amaca ulaşmak için istedikleri iç düzeni ve elverişli ticaret ortamını yaratmaya çalışmaktadırlar⁵⁰.

Tanzimat’ı dış ve iç etkenlerle beraber ele alanlara gelince; Abadan’a göre “biraz da hatta dış etkenlerden daha çok yabancı etkiler altında vücut bulmuş görünen” bu hareket, siyasi birliğin dayandığı destekleri yenileme ve kuvvetlendirme zaruretinden doğmuştur. 19. yüzyılda, devletin dayandığı askeri ve demokratik temel sarsılmıştır. Düzenini yitiren ordu bir otorite unsuru olmaktan çıkmıştır. Ulusal bilinçlerini kazanan Hıristiyan halklar için de “Müslümanlık akideleri toplayıcı bir bağ olmak şöyle dursun , ayrıcalık unsuru haline gelmişti. İşte bu ortamda Tanzimat’ın birinci görevi, dağılma halindeki kitleleri yenilikler çerçevesinde toplamak, devlet faaliyetlerini hukuki güvence esasına dayayarak düzeni ve merkezi gücü yeniden kurmaktır. Tanzimat’ın ikinci görevi ise bu to-

47 MUMCU, s. 156.

48 MUMCU, s.156.

49 İNALCIK, s. 611.

50 SOYSAL Mümtaz, 100 Soruda Anayasa’nın anlamı, s. 24-25

parlanmayı, kişi benliğini ezen sınırlamaları azaltarak ve bir “ferdi hürriyet sahası” yaratarak gerçekleştirir⁵¹.

Yine iç dinamikle dış dinamiği birlikte ele almakla beraber, iç dinamikten yola çıkan Ongunsu ise Tanzimat’ın Mısır ve Boğazlar sorunu gibi devletin iç zaaflarından da doğan iki sorunu çözebilmek için düşünülmüştür. Amaç Devletin yeniden güçlendirilmesi ve bunun için de gerekli yeniliklerin yapılmasıdır. Bu ise, Rusya’ya karşı Osmanlı Devleti’ni bir denge unsuru sayan ama aynı zamanda “istismar siyaseti” güden devletlerin de yardımını almaya ve onların isteklerini yerine getirmeye bağlıdır. Böylece içte yenilik ihtiyacı, dışa güven verme ihtiyacı ile birleşince, Tanzimat’ın da en yakın etkenleri ortaya çıkmıştır⁵².

Fındıkoğlu; iç ve dış etkenlerin birlikte etkili olduğunu savunanlardan ancak o dışarıdan gelen baskının daha etkili olmuş olabileceği sonucuna varmaktadır⁵³.

Okandan ise Tanzimat döneminin ve Gülhane Hattı Hümayun’un doğuşunda asıl etkenin iç dinamik olduğunu ileri sürmekte ve olayı içte yenilik düşüncesinin ve taraftarlarının bir başarısı olarak ele almaktadır⁵⁴.

Akyılmaz’a göre ise, Tanzimat’ın ilanında hem iç hem de dış dinamiklerin etkisi vardır. Ancak Tanzimat fermanında belirgin bir yabancı etkisi yoktur. Akyılmaz’a göre yabancı etkisinin en üst seviyede görüldüğü belge Islahat fermanıdır⁵⁵.

Dış etkiler iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Gayrimüslim tebaa ile ilgili olarak bir takım reformlar yapması için Osmanlı devletine baskı yapılması şeklinde beliren dış etki. Dış devletlere göre gayrimüslim tebaanın hak ve hürriyeti yok ve ezilmektedir acilen reformlar yapılması gerekmektedir. Bu tür talepler olmadan da reform programlarına batılı Devletlerin desteğini sağlamak için Osmanlı devletinin kendiliğinden de ıslahat hareketlerini yapmaya çalıştığını görüyoruz.

Osmanlı devleti bu talepleri kısmen dikkate almıştır. Rusya Osmanlı Devletini iç işlerine karışmaktadır. Bu durum İngilizleri rahatsız eder. Osmanlı Devletine İngiltere parçalanmasını engellemek Rusya ise parçalanmasını sağlamak amacıyla reform yapması için baskı yapmıştır.

51 ABADAN Yavuz, “Tanzimat Fermanının Tahlili” TANZİMAT, Maarif vekaleti Yay, c. 1, s. 33-35.

52 ONGUNSU, s. 6-7.

53 FİNDİKOĞLU Fahri, Tanzimatta İçtimai hayat, TANZİMAT, c. 1, s. 625.

54 OKANDAN, s. 68.

55 AKYILMAZ Gül, Yeni Osmanlılar’ın Doğuşu, Yüksek Lisans Tezi, s. 23 vd.

Fransız ihtilalinin nasıl bir etkisi olduğu hususunu Akyılmaz şöyle açıklamaktadır; “O dönemde Osmanlıcılık ideolojisi ortaya çıkmıştır⁵⁶. 1789 Fransız ihtilali sonucu doğan milliyetçilik akımı Osmanlı Devletini tehdit etmiş Osmanlı Devleti de bu akıma karşı ideoloji üretmiştir ve Osmanlıcılık ideolojisi oluşmuştur. Osmanlı Devleti içindeki halklara eşit haklar tanıyarak Osmanlı Devletinin parçalanması engellenilmeye çalışılmıştır. Tanzimat Fermanı bunlardan biridir. Hukuki eşitlik kavramı Osmanlıya sokulmuştur⁵⁷.” Fındıkoğlu’na göre Osmanlı Devleti Tanzimat Fermanının yayınlanmasında Fransız Devriminin etkisi yoktur. Tanzimat öncesinde böyle bir etkiyi kesinlikle kabul etmeyen Fındıkoğlu 1839 hareketinde bile böyle bir etkiden söz edilemeyeceğini olsa olsa Osmanlı cemiyetinin yapısı üzerinde müessir olmuş bir 1789 dan değil, fikri terbiyeleri dolayısı ile Fransa’dan müteessir olmuş birkaç devlet adamının duyduğu gıpta hissinden bahsolunabileceğini belirtmektedir⁵⁸.

b. Hattın içindekiler;

26 Şaban 1255 (3 kasım 1839) tarihinde okunan ve ilan edilen bu fermana Gülhane Hatt-ı Hümayunu” ismi de verilmektedir. Çünkü bu ferman o zaman sarayın bahçesi olan ve şimdi park olarak kullanılan Gülhane’de, vatandaşların ve yabancı devlet temsilcilerinin önünde okunmuştur⁵⁹.

Tanzimat Fermanında hükümler, madde şeklinde gösterilmemiştir. Ama biz bunları şu şekilde özetleyebiliriz;

1. Tanzimat Fermanının başlangıç kısmında; Osmanlı Devletinin, İslam şeriatına bağlı olduğu zamanlarda kuvvet kazandığı, dışarıda galibiyetler elde ettiği, içerde ise, halka müreffeh ve saadetli bir hayat temin ettiği belirtilmektedir. Fakat şeriat kanunlarından dönülmeye başlandığından itibaren, Devlet zayıflamış, dışarıda galibiyetler yerine mağlubiyetler, içerde ise huzur yerine huzursuzluk, zenginlik yerine fakirlik gelmiştir. İşte buna mani olmak için, tekrar şer’i kanunlar dairesinde hareket edilmesi istenmektedir; ancak bu şekilde devlet yükselecektir.

Görülüyor ki Ferman, o dönem bozukluklarının nedenlerini anlatarak söze başlamakta, böylece kendi varoluş gerekçesini açıklamaktadır. Burada, bir yanda şeriata uymamanın bir bozulmanın ana nedeni olarak gösterilmesi, öbür yanda ise kurtuluşun yeni yasalarda, yani şeriata dayanmayan yeni hukuk kurallarının yaratılmasında aranması bir “çelişki” görünümü vermektedir. Yavuz Abadan bu

56 Tüm Osmanlı vatandaşlarını hangi dil ve etnik grup olursa olsun Osmanlıcılık ideali altında toplamaya çalışan fikir akımıdır.

57 AKYILMAZ, s. 23 vd.

58 FİNDİKOĞLU, “Fransız İhtilali ve Tanzimat” s. 100.

59 ARMAĞAN, s. 18.

tarihi belgede yer alan esasların hiç de şeriatın ağır basması yönünde olmadığını yazmaktadır. Belgede, bozulmanın şeriata uyulup uyulmaması konusu dışında kalan nedenlerden de ileri geldiği, düzelmenin de yepyeni ilkelerin kabulü ile olabileceği fikri önemle vurgulanmaktadır. Abadan'a göre buradaki, "şeriat ile şeriat-ötesi anlayış" arasındaki denge, fermanın yazılışı sırasında şer'i anlayış doğrultusunda bozulmuştur. Burada da, "ifadede ağırbaşlılığı" sağlamak düşüncesi kadar, ulemayı ve tutucuları ürkütmemek niyeti rol oynamıştır. Yoksa Gülhane hattı hümayun ve Tanzimat anlayışında şeriate bağlılık vurgulamaları ilkesel olmaktan çok biçimseldir, görünüştedir⁶⁰.

Hattın giriş kısmında Sultan, düşüncesinin memleketi kalkındırma ve halkı refaha kavuşturma olduğunu ilan ediyor, daha aşağıda Tanzimat'ın gayesi yalnız din ve devlet değil, mülk ve milleti ihya olduğunu söylemektedir⁶¹. Böylece Reşit Paşa, halka Devlet içinde merkezi bir mevki vermekte, modern Batı Devletinin esas prensibini, yani halkın Devlet için değil, devletin halk için varolduğu düşüncesini getirmektedir⁶².

Bundan sonra şu esaslar yer almaktadır:

2. Dünyada can, ırz ve namustan daha aziz bir şey yoktur. Bir insan bunları tehlikede görürse, yaratılışında kötülük ve hıyanet olmasa bile, başkalarına zararlı olacak, ve memleket içinde zararlı bir insan haline gelecektir. Eğer can, ırz ve namusundan, emin olursa, faydalı olacak, iyi bir şekilde devlete hizmet edecek ve devlet, kuvvet bulacaktır.

Bir diğer nokta olarak, mal emniyeti belirtilmektedir; Bir kimse malına emniyet duymazsa devlete ısınamayacak, milletine ısınamayacak, daima endişe içinde yaşayacaktır. Fakat eğer malından emin olursa, devlet ve millet bundan fayda görecektir.

3. Asker ve lüzumlu masrafların teminine ihtiyaç vardır. Vergilerin iltizam usulü ile toplanması yanlıştır. Bunlar kaldırılmalı ve herkesin mali kudretine göre münasip vergiler tespit olunmalıdır. Askerliğe gelince, vatanın muhafazası için asker vermek ahalinin vazifesidir. Ancak asker toplanırken, ziraat ve ticaretin ihlal edilmemesi, ve askere alınanların uzun zaman askerde tutulması, keyfi hareketlere meydan verilmemesi gerekir. Bunun için bazı kanunların çıkarılması şart haline gelmiştir. Bu kanunların tabi olacağı esasları şu şekilde özetleyebiliriz:

a. Suç işleyenlerin davaları şer'i kanunlara göre muhakeme edilip, tespit edilmedikçe hiç kimse gizli veya açık idam edilmemelidir.

60 ABADAN, s. 48-50.

61 Burada millet imparatorluk tebaasının toplamı anlamında kullanılmaktadır.

62 İNALCIK, s. 619.

b.Hiç kimse başkalarının ırz ve namusuna tecavüz etmemelidir. Herkes mal ve mülkünde tam bir hürriyet içinde tasarruf edebilmelidir.

c.Bir kimsenin suç işleme halinde mirasçıları cezalandırılmamalıdır.

Güllhane hattı hümayunu kişi hak ve özgürlükleri bakımından eksik ama derli toplu ilk Osmanlı listesini getirmektedir. Eksiklikler; düşünce, basın, dernek, toplanma çalışma sözleşme sanayi özgürlükleri gibi konulardır. Tanör'e göre bu eksikliğin nedeni Padişah ve Mustafa Reşit Paşa gibi ileri gelenlerin düşünce boyutlarının sınırlılığı ile yani öznal bir etkenle ilgili olmaktan daha çok, o dönem toplumunun nesnel, maddi ve sosyo-ekonomik yapısının geriliği ile bağlantılıdır⁶³, Abadan ise bu eksikliklerin nedenini "Osmanlı İmparatorluğunda liberalizmin henüz kökleşmemesini ve burjuva sınıfının hakimiyet tesis edememesi"nde bulmaktadır.⁶⁴

Tanınan hak ve dokunulmazlıklar arasında en başta kişi dokunulmazlığı ve güvenliği gelmektedir. Yasa dışı nedenlerle suçlanmama ve cezalandırılmama, âdil ve açık(aleni) usullerle yargılanma, şeref ve haysiyet ve ırzın korunması gibi esasları içermektedir. Böylece kanunsuz suç ve ceza olmaz", yargılanmadan kimseye ceza verilmez" biçimindeki evrensel hukuk ilkeleri benimsenmiş olmaktadır. Padişah da mutlak bir haktan, örfi ceza verme yetkisinden vazgeçmekte, bunları mahkemelere bırakmaktadır⁶⁵.

d.Osmanlı tebaasından olup da, Müslüman veya Müslüman olmayanlar arasında bu haklar bakımından fark olmamalı, herkes can, ırz, namus ve mal bakımından eşit olmalıdır. Bu hüküm daha çok yabancıların Osmanlı Devletinin iç işlerine karışması neticesinde ortaya çıkmıştır: Burada Müslüman olmayan kimselerin, Avrupa devletleri tarafından himayesinin tesirleri görülmektedir.⁶⁶

Ayrıca Güllhane hattı hümayunun açıklanması için çıkarılan ek fermanla da, "vezirden çobana herkesin eşit olduğu" bildirilmiştir⁶⁷. Getirdiği en önemli yenilik ; eşitlik fikrini Osmanlı Devleti hukuk sistemine sokmasıdır. Gayrı Müslimlerin geniş din ve vicdan hürriyeti olsa da müslim ve gayrimüslim tam eşit değildir hukuki alanda eşitsizlikler mevcuttur. Örneğin mahkemelerde şahitlikleri kabul edilmemektedir, siyasi hakları mevcut değildir belirli renkte kıyafet ve ayakbağı giymek zorundadır. Tanzimat Fermanı ile hukuk sistemine dahil edilen

63 TANÖR, s. 67.

64 ABADAN s.53

65 ÜÇÖK- MUMCU, s. 313.

66 ARMAĞAN, s.18.

67 KARAL, s. 598.

dir. Padişah kendi iradesi ile kendi yetkilerini sınırlamaktadır. Fransız ihtilalinde olduğu gibi aşağıdan bir talep söz konusu değildir. Gülhane hattı hümayunu ile Osmanlı Devlet düzeninde ilk defa olarak bir padişahın kendi iradesi ile kendi yetkilerini ve iktidarını sınırladığını görüyoruz. Bu kendi kendini sınırlama(auto-limitation), özellikle kişi hakları ile yargı ilkeleri alanında belirgindir⁷¹.

2. Tanzimat Fermanı sadece haklardan bahseder. Hürriyet kanadı yoktur. Hangi yönlerden eksik olduğunu ve sebeplerini belirtmiştik.

3. Fermana ki düzenlemelere uyulmadığı zaman uymayan kişilere uymayan kişilere uygulanacak maddi müeyyide yoktur. Getirilenlerin güvencesi olarak "yemin", kendi kendini sınırlamanın tipik yoludur. Gülhane Hattı hümayunu, tek yaptırım olarak sübjektif ve manevi desteğe dayanmaktadır. And içme. Bu onun tek yanlı niteliğinden ve kendi kendini sınırlama anlayışından doğan bir sonuçtur⁷². Bu durum bu fermanın uygulanma şansını azaltmaktadır. Çünkü bu andla sadece and içen Padişah bağlanmakta ve ondan sonraki padişahları ilgilendirmemesidir. Padişah ben bu hususlara uyacağımı uymazsam Allah'ın laneti üzerime olsun diyor. Batıdaki örneklerde maddi müeyyideler vardır. Mesela Magna chartada magnum concilium harekete geçer ve kralı tahttan indirir.

4. Tanzimat Fermanının hukuki niteliği hususunda birbirine zıt görüşler vardır. Bir yoruma göre Gülhane Hattı hümayunu, tebaa-devlet ilişkileri ile kamu gücünün kullanılmasına kurallar getiren, kendini sınırlama örneği veren bu nedenle de geri alınıncaya kadar hukuken bağlayıcı, modern anlamda bir anayasa olmasa bile anayasal nitelikte ya da değerinde bir beraat, bir "Charte constitutionnelle"dir. Hukuki biçimi bakımından ise iki yanlı (misak, sözleşme) değil, tek yanlıdır, bir fermandır⁷³.

Karal'a göre ise 1789 Bildirgesi ile büyük benzerlikler içinde bulunan Gülhane Hattı Hümayunu, "bir nevi anayasa" niteliğindedir. Ama onda bu yönü bulabilmek için karşılaştırmayı 20. Yüzyıl anayasaları ile değil 19. Yüzyıl anayasaları ile yapmak gerekir. Bu sonuncuların ortak yanı, hükümdarın hak ve yetkilerini sınırlamalarıdır. Bu sınırlamaların biçim ve örgüleri ise devletten devlete değişir. Gülhane hattı Hümayuna anayasa niteliğini veren hususlar şunlardır; Hükümdarın ve hükümetin keyfi işlerine son verilmesi, halkın doğal haklarının eşit olarak tanınması, Meclis-i Ahkamı adliye'nin yasa hazırlama ve devlet giderlerini denetleme ile görevlendirilmesi, padişah ve devlet ileri gelenlerinin halk önünde and içmesi, Hattı Hümayunun mahkemelerde tescil edilip Meclis-i Ahkam-ı Adliye'ye gönderilmesi ve buna aykırı uygulamaların yasaklanması⁷⁴.

71 TANÖR, s.68.

72 TANÖR, s.68.

73 ABADAN, s. 39-44.

74 KARAL, s. 598-599.

Karşı görüşe göre ise Gülhane Hattı Hümayunu, anayasal nitelik taşıyan belgelerin biçimsel özelliklerine sahip değildir. Özü bakımından da, devletin kuruluş ve işleyişi, devlet birey ilişkileriyle ilgili kurallardan yoksundur. Bu eksiklikleri ile Gülhane Hattı Hümayunu bir Anayasa-Ferman değil, yeni hukuk düzeninin dayanacağı ilkeleri açıklayan bir "Beyanname", bir tür İnsan ve yurttaş hakları bildirisidir⁷⁵.

Akılmaz'a göre Tanzimat Fermanı bir Anayasa değildir. Daha sonra ki Anayasal gelişmelere öncülük etmemiştir. Kanun-u Esasi 1876'da ortaya çıktı. Bu süreci Tanzimat Fermanı başlatmıştır ancak öncülük etmemiştir.

5. Tanzimat Fermanı Fransız ihtilali sonucu doğan Liberalizm akımının Osmanlı resmi kademelerine ulaştığının çok önemli göstergesidir. Liberalizm akımının etkileri var.

6. Hattın sonunda, bu ıslahatın "usul-ı atıkayı bütün bütün tağyir ve tecdid" demek olduğu, yani devrimci karakteri belirtilmiştir. Ancak şunu da ilave etmek gerektir ki, Reşit Paşa bu prensipleri ileri sürerken nazariyata kaçmıyor, bir siyasi felsefeden, tabi haklar nazariyesinden hareket etmiyor, bunları ancak belli gayelere erişmek için pratik tedbirler olarak ele almaktadır. Ona göre ancak bu kanunlar sayesinde ki imparatorluk tebaası devlete ısınacak ve bağlanacak, iktisadi hayat canlanarak halk zenginleşerek, devletin gelir ve kudret kaynakları artacaktır. Özetle tanzimatta gaye devletin kuvvetlenmesi, memleketin kalkınması ve huzurun yerleşmesidir. Müslim ve gayrimüslim tebaanın aynı haklardan istifade etmesi prensibi, İslahattan beklenen pratik gayeyi ortaya koymaktadır⁷⁶.

2. İslahat Fermanı

Tanzimat döneminde, genel doğrultuları gösteren Gülhane Hattı Hümayunun uygulanması için çıkarılan reform programlarından en önemlisi 1856 tarihli İslahat fermanıdır⁷⁷. Tanzimatın ikinci sayfası sayılabilecek olan bu devre 1856 İslahat Fermanı ile başlar. Ancak bu yeni atılımın doğrudan batılı devletlerin baskısı altında ve onların İteleyişi ile yapıldığını belirtmek gerekir⁷⁸.

Rusya ile yapılan Kırım savaşında İngiltere, Fransa ve Piyomente Osmanlı Devletinin yanında yer almıştır. Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı savaşı kazanmıştır. Kırım savaşına varan buhranı doğuran olaylar, Osmanlı imparatorluğu içindeki Hıristiyan uyrukların imtiyazları meselesinden çıktığına göre, barışı düzenleyen Paris Kongresinde de bu meselenin ele alınması tabii idi. Bunu için-

KUBALI, s. 57-59.

İNALCIK, s. 620.

TANÖR, s. 72.

KAPANİ, s. 100.

dir ki Islahat Fermanı Paris antlaşmasında da yer almıştır. Osmanlı imparatorluğundaki Hıristiyanların durumu meselesi ve bunun barış antlaşmasında yer alması meselesi daha 1855 yılında İngiltere, Fransa ve Avusturya arasında tartışma konusu olmuş ve sonra da Paris kongresine getirilmiştir. Bunun sonucu olarak devletler arasında yapılan tartışmalarda, bu konuda birbirinden farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bunlardan en aşırı görüş Rusya'ya ait bulunmaktadır. Rusya'ya göre Osmanlı imparatorluğu içindeki Hıristiyanların imtiyazları, devletlerin ortak garantisi altına koyulmalı ve Paris antlaşmasına geçirilmelidir. Böylece Rusya Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahale imkanı kazanmak istenilmiştir. Osmanlı Devletinin görüşü ise; Hıristiyan uyrukların hak ve imtiyazlarını yeniden teyit etmek suretiyle işi daha fazla büyütme istenilmemiştir. Diğer Devletler ne Osmanlı'nın ne de Rusya'nın görüşünü kabul ettiler ve en sonunda Fransa'nın ortaya attığı orta yoldaki görüş kabul edilmiştir. Buna göre, Müslüman ve Hıristiyan uyruklar arasındaki farklar padişahın bir Fermanı ile ortadan kaldırılacak ve bu durumda barış antlaşmasında tespit edilecektir. Nitekim öyle yapılmıştır⁷⁹.

1839'da tanınan hakları yetersiz, verilen sözleri de tutulmamış sayan Batı devletleri 1856 Paris konferansı öncesinde, Osmanlı imparatorluğu' Rusya'nın müdahalelerine karşı korumanın bedeli, Avrupa Devletleri ailesine kabul edilmenin de şartı olarak, yeni bir takım istekleri ileri sürmüşlerdir. Rusya'ya karşı savaşta Osmanlı imparatorluğunu desteklemiş olmaları, onları bir kez daha söz sahibi kılmıştır. Yabancı isteklerin düğüm noktası, gene Hıristiyan azınlıklara tanınacak haklardı. Ancak bu yeniliklerin dış baskı sonucu gerçekleştirilmediğini "kanıtlama" olanağı da padişaha tanımak istediklerinden, bu hususların uluslar arası bir anlaşmada yer almasında diretmeğe vazgeçip iç hukuk belgesi şeklinde sağlanmasını kabul ettiler ve bunu Bab-ı Ali'ye bildirdiler. Böylece, 1856 Islahat Fermanının esasları Ali Paşa ile İstanbul'daki İngiliz ve Fransız elçiler arasında karşılaştırıldı. Görülüyor ki Ferman dış baskı ürünüdür⁸⁰.

Padişah Abdülmecit, 28 Şubat 1856 da, yani Paris Kongresinin toplantı halinde bulunduğu sırada, Islahat Fermanını ilan etti⁸¹.

a. *Islahat Fermanının muhtevası ve Önemi*

1856 Fermanında ve ekteki notta yer alan esaslar⁸² şöyle özetlenebilir:

Belgede birkaç madde hariç tamamı Gayrimüslim tebaa ile ilgilidir. Tüm Osmanlı tebaasını kapsayacak düzenlemeler sadece işkence yasağı, ceza soruş-

79 ARMAOĞLU Fahir, *Siyasi Tarih*, Sevinç mat., Ankara 1964, s. 147-148.

80 KARAL, s. 20.

81 ARMAOĞLU, s. 147-148.

82 Metin için bkz. S. FERİDUN, s. 6-9.

turma ve yargılamalarının açık olması, yargılama yapılmadan hiç kimseye ceza verilememesi ve vergilerin adil bir biçimde toplanacağı ile ilgili maddelerdir⁸³.

1839 Gülhane Hattı Hümayunu tanınan can, mal , namus, şeref dokunulmazlıklarının ve Müslüman olmayan cemaatlerin öteden beri sahip oldukları ruhani ayrıcalıkların bir kez daha güvence altına alınması bu yolda somut önlemlere başvurma sözünün verilmesi, kiliselerin topladığı vergilerin kalkması, Rum patriğinin ömür boyu seçilmesi, dinsel toplulukların kendilerini yönetmeleri için cemaat meclislerini oluşturabilmeleri, ibadet yeri ve okul açabilmeleri, din, vicdan ve ibadet özgürlüklerinin kesin olarak korunması, din ve mezhebi yüzünden aşağılanmama, din değiştirmeye zorlanmama, İslam'dan çıkmanın idamla cezalandırılmaması kabul edilmiştir⁸⁴. Din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin herkes için ibadet hürriyetinin kabul edilmesini Kapani tam ve gerçek manada bir inanç hürriyeti olarak kabul etmemekte ve gözetilen hedefin sadece Hıristiyan tebaaya dini ayın ve ibadet serbestliği hususunda güvence tanımak olduğunu belirtmektedir⁸⁵.

Bundan başka Hıristiyanların da eyalet meclislerine, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı adliye'ye bütün okullara, hatta askeri hizmete girebilmeleri, mahkemede tanıklıklarının eş değerde sayılması, Müslüman ve Müslüman olmayan kişiler arasındaki davalara karma mahkemelerde bakılması, yargılanmaların açık olması, yeni ceza yasaları yapılması, işkencelerin kaldırılması, ceza uygulamalarının insancillaştırılması, maliyede yeniliklere gidilmesi, vergide eşitlik, iltizamın kaldırılması, yabancı uyruklara "tasarruf-u emlak" izni verilmesi, banka , ticaret ve tarım sermayesine olanak sağlanması, "sermaye-i Avrupa'dan istifadeye bırakılması⁸⁶.

Osmanlılık kavramı da ilk kez burada beliriyordu. Fermanın başında tebaadan vatandaş terimiyle söz edilmektedir⁸⁷.

Bu belgede kavramlar açısından Liberalizm akımının etkilerini hissedilmektedir.

İslahat Fermanının ana hedefi, Müslüman olmayan uyruklara Müslümanlarla her yönden eşitlik sağlamaktır. Gülhane Hattına nazaran açık ve net olarak eşitlik fikrinin vurgulandığını hissedilmektedir. Eşitlik fikri sağlam zemine oturulmaktadır. İslam olamayanlara, bütün devlet memurluklarına atanabilmek, eyalet meclislerine girebilmek ve Meclis-i Vâlâ'da temsil edilmek gibi haklar da

83 AKYILMAZ, s. 85 vd.

84 TANÖR, s. 73.

85 KAPANİ, s. 100.

86 TANÖR, s.72.

87 BERKES, s. 211.

tanınmaktadır. Bir başka önemli yön, yabancılara tanınan ekonomik hak ve kolaylıklardır. Bu konuda 1856 Arazi kanunnamesi ile daha güvenceli bir sistem oluşturulacak, 1867'de de yabancılara kentlerde ve kentler dışında taşınmaz mal edinme hakkı tanınacaktır⁸⁸.

Görülüyor ki, 1856 Islahat Fermanı 1839 Gülhane Hattına nazaran daha geniştir. Batılılaşma yolunda daha somut bir adımdır. Fakat burada gene de soyut ve genel bir hürriyet prensibine, bir hürriyet ideolojisine rastlanılmamaktadır⁸⁹.

Islahat Fermanı siyasi sonuçları bakımından da etkili olmuştur. Varlığını dış baskıya borçlu olan, bizzat metninde bu devletlerin "himmetü muaveneti hayırhaneleri"(iyiliksever yardım ve himmetleri)nden söz eden, daha sonra da Paris antlaşmasınının 9. Maddesinde anılan Ferman, batılı Devletlerin ve Rusya'nın ardi arkası kesilmeyen müdahalelerine dayanak oluşturmuştur⁹⁰.

Islahat Fermanı iç siyaset açısından da önemli sonuçlar doğurdu. 1839 Gülhane Hattı Hümayunu Türk-Müslüman halka bir anayasa vermediği, onun siyasi yaşantısında büyük sıçramaya yol açmadığı halde, 1856 Islahat Fermanı genel olarak Hıristiyan milletlerin anayasal gelişmelerinin başlangıcı olmaktadır. Bu belge onların ulusal bağımsızlıklarının bir bildirisi sayılabilir; ama kendilerinin ilan etmedikleri bir bağımsızlık bildirisi.

Islahat fermanı ile Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında bir eşitlik düzeyi kurulmaya çalışılmaktadır. Bu açıdan bakılınca Tanzimat fermanı ile farkı yoktur. Fakat bu ikisi arasında diğer bazı bakımlardan farklılık vardır. Bir defa fark edildiği gibi, Islahat Fermanı kaynağını ve ortaya çıkış sebebini yabancı devletlerden almaktadır. Onlar istediği için yayınlanmıştır. Tanzimat Fermanında bu etkiyi tam açık olarak bulmak mümkün değildir. İkinci olarak konu olarak farklı diyebiliriz. Islahat Fermanı konu olarak ele alınan şahıslar birkaç nokta hariç Hıristiyanlardır. Tanzimat Fermanı ise Müslüman ve Hıristiyan ayrımı yapmadan bütün Osmanlı uyruklarını göz önüne aldığı için adeta bir insan hakları demeci şeklinde ortaya çıkmıştır⁹¹.

b. Islahat Fermanına Tepkiler

Islahat Fermanı bir takım tepkilerle karşılaşmıştır; 1856 bildirisi Müslüman tebaayı memnu etmediği gibi kilise ruhanilerini de sevindirmemiştir. Çünkü bunların "millet" denen cemaatler üzerindeki yetkileri ve çıkarları kısıtlanmıştır. Hıristiyan halkın bir kısmı sağlanan haklardan memnun olmakla birlikte, beğenilmeyen yanı askerlik hizmeti ödevi ya da bedel ödenmesidir. Bunu kaldırılan

88 TANÖR, s. 73.

89 KAPANİ, s. 98-100.

90 KARAL, s. 6-7.

91 ARMAOĞLU, s. 149.

cizyenin arka kapıdan sokulması olarak anılıyorlardı 1856 bildirisi onun hazırlanışında rol alan Avrupa Devletlerinin temsilcilerini de tam tatmin etmiş değildir. Bu belgeyi istediği biçime sokmak için adeta savaş açan Britanya elçisi; verilen imtiyazları yeterli bulmamış, din özgürlüğünün sağlanmadığına inanmıştır. Türklerin Müslüman olarak asla Avrupalı olamayacağına inanan bu elçinin anladığı din özgürlüğü, Protestan misyonerlerine tam bir serbestlik içinde Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlarla Müslümanlardan mümin çalmak özgürlüğü idi. Onun rakibi olan Fransız elçisi ise Müslüman Türklerin “Osmanlı” olarak Avrupalılaştırılması için Fransız medeni Kanununun alınmasının, Fransız eğitim sisteminin ve dilinin Osmanlılık birliğinin sağlanmasının yeteri kadar garanti edilmediğine inanmışlardır.

O zaman hükümette olmayan Reşit Paşanın eleştirisi Padişaha sunduğu bir muhtarada bildirilmektedir. Mustafa Reşit Paşa bu belgenin Yüksek Şurada ya da özel bir Meşveret Meclisinde tartışılmadan Avrupa elçileri ile iki hükümet adamının kapalı bir komisyonda hazırlandığını, Tanzimat bildirisi gerekli her şeyi kapsadığı halde bu ikinci belge ile gereksiz, aşırı egemenliğe aykırı imtiyazlar verildiğini; başkentten uzak bölgelerde Hıristiyan halk ile Müslüman halk arasında çatışmalara yol açacağını, bu belgenin Paris barış antlaşması metninde alınması yüzünden de reformların uluslar arası bir sorun olmasına yol açabileceğini belirtmişlerdir. Reşit Paşa'ya göre bu olup bitti karşısında yapılacak şey vad edilen reformları hemen gerçekleştirerek antlaşmadaki maddeyi hükümsüz hale getirmektir⁹². İslahat fermanının uygulanma şansı olmamıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki; Tanzimat devri, Meşrutiyet kurulabilmesini sağlayan şartları, zümreyi ve havayı yaratmıştır⁹³.

C. Meşrutiyet Dönemleri

1. Hürriyetçi akımları uyanması ve Birinci Meşrutiyet

Tanzimat devrinde devletin islahı gayesi ile nısdar olunan fermanlar boş va'dlerden ibaret kalmış ve müsbet hiçbir netice tevhit etmemiştir. Müspet netice tevhit etmek şöyle dursun bilakis müstebit ve keyfi idare eskisinden de daha şiddetli bir mecraya girmiştir⁹⁴.

Bu dönemde meydana gelen Kuleli olayı; bazılarının göre ilk devrim hareketi olarak, bazılarının göre ise Tanzimatın ilericiliğini yıkıp Şeriatı getirmek isteyen gerici bir girişim olayıdır şeklinde nitelendirilmektedir⁹⁵. Bununla beraber, bu iki görüşten birini tercih ettirecek, olayın gerektiği gibi incelenmesine imkan

92 BERKES, s. 212.

93 ARSEL, s.21.

94 ARSEL, s. 23.

95 BERKES, s. 268.

verecek vesikalar henüz bulunamamıştır veya yoktur. Fakat her halde tartışılması mümkün olmayan husus, 1859 yılında, tutumu beğenilmeyen padişahı, tahttan indirmek için gizli bir dernek kurulduğudur. Kuleli vak'ası, iktidara karşı direnmek için, ister kurulu düzen, ister hareket taraflarında yapılsın, gizli bir teşkilatlanma fikrinin doğuşunu göstermesi ile özel bir önem kazanmakta ve birinci meşrutiyetin ilanından hemen önceki gelişmenin öncülüğünü yapmaktadır⁹⁶.

İkinci devrim girişimi 1865'de kurulmuş olan İttifak-ı hamiyet adlı bir örgütten gelmiştir. Bu cemiyetin başlangıcı, kuruluşu üyeleri örgütlenişi üzerine verilen bilgiler de esrar perdesine bürülü olarak kalmıştır. Bu bir avuç insanın önemi, bunların özellikle halk içinden bir kesim olması ve bu kesimin ilk defa anayasa meşrutiyetin ilanı yönünde isteklerde bulunmasıdır⁹⁷.

Padişahın şiddet ve istibdat usulleri, keyfi ve mutlak idaresi memleketin mahdut sayıdaki münevver adamları üzerinde kırbaç tesiri icra etmekten geri kalmamış ve onları devleti kurtarma çarelerini aramaya sevk etmiştir. Bir avuç münevverin bin bir fedakarlık, müşkülât ve gayretlerle uğrunda mücadele ettikleri fikirler memlekete meşruti bir idarenin ihdası müesseselerine hakim olan prensipler ve hukuki telakkiler ayrıyla ele alınmış ve memlekete ithal edilmek istenilmiştir. Bu uğurda mücadele hem memleket dahilinde ve hem de memleket haricinde yürütülmek istenilmiştir⁹⁸.

Daha önce belirtildiği üzere, Fermanlarda sözü edilen ve hükümdar tarafından fertlere "ihsanı Şahane" olarak bağışlanan belirli hakların ne tabi hukuk doktrini ile, ne de başka herhangi bir hürriyet teorisi ile ilişkisi yoktur. 18. Yüzyıl Avrupası'nın liberal ve demokratik düşünce akımı, hemen hemen yüz yıla yakın bir gecikme ile Osmanlı Türkiye'sine sızmaya başlamıştır. Ancak Tanzimat'ın ikinci safhasındadır ki(1856'dan sonra) Batı kültürü ile temasa geçen bir avuç Türk aydını yeni keşfettikleri "hürriyetçi fikirleri" yayma çabasına girmişlerdir⁹⁹. Batı ekonomilerinin etkisini açan Tanzimat, demokratik fikirlerin de ülkeye girmesine zemin oluşturmuştur¹⁰⁰.

Avrupa'nın devrimci akımlarının ilkiyle karşılaşma, gençlerin Avrupa'ya gidişlerinden önce başlamıştır¹⁰¹. Bunların öncülüğünü 1848-1853 yıllarında

⁹⁶ Kuleli vak'ası için bk: Mustafa ELÖVE, Anayasa hareketlerimizin Şeması, OKANDAN, s. 25 vd.

⁹⁷ AKYILMAZ, s. 23vd.

⁹⁸ ARSEL, s. 22.

⁹⁹ AKIN F.İlhan "Temel hak ve Özgürlükler", İstanbul 1971, s. 45vd.

¹⁰⁰ ÜLKEN H.Z, "Tanzimattan sonra fikir hareketleri" TANZİMAT, c. I s.757-760, TANÖR'den naklen s. 93.

¹⁰¹ BERKES, s. 271.

Fransa'da tahsil görmüş olan şair ve gazeteci Şinasi yapmıştır. Şinasi akılcı batı felsefelerini kurmak yolunda en büyük hizmeti göstermiştir¹⁰².

Şinasi'nin izini onun hemen arkasından, Genç Osmanlılar takip ettiler. Genç Osmanlıların her biri Tercüme odasında yetişmiş ve bol bol Fransızca kitap okumuş şahıslardır. Cemiyet hakkında bilgi veren ve kendisinin de üyesi olduğunu iddia eden Ebuzziya'ya göre Yurtseverler Birliği, elde ettikleri iki kitaptan öğrendikleri Carbonari örgütlenme modeline göre "hücreler" halinde kurulmuştu¹⁰³. Bu isim altında birleşen bir çok aydınlar topluluğu- Mustafa Fazıl Paşalar, Namık efendiler, Ziya Paşalar, Ali Süaviler ve daha başkaları- Osmanlı Devletinde ilk defa liberal siyasal düşüncenin yayılması ve gerçekleşmesi yolunda çalışan fikir ve eylem grubunu meydana getiriyorlardı¹⁰⁴. Özellikle 1860'dan sonra canlanan basın ve yayın hayatı bu aydınlar aracılığı ile liberal ve reformist fikirlerin ülkeye taşınmasına hizmet etmiştir. Mühendishane ve tıbbiye öğretmen ve öğrenci çevrelerinden başlayıp yeni gelişen yerli "Hayriye esnafına" kadar uzanan genişçe bir kesim, bugünkü anlamda bir kamuoyu oluşturmaya başlamıştır¹⁰⁵.

Genç Osmanlılar açıkça mutlakiyet idaresine karşı cephe almışlardır. Tutucuların aksine Genç Osmanlılar Tanzimat'a olumlu bir gözle bakıyorlar, kazandırdıklarını inkar etmiyorlar ancak, Tanzimatı eksik ve yetersiz bulmuşlardır. Tanzimat'ı gerçek ve bir hukuki ve sosyal reform değil, dışa karşı bir göz boyama olarak görmüşlerdir. Eleştirdikleri hususlar, yönetimin keyfi ve mutlakiyetçi tutumları, iktisadi çöküntü ve bağımlılaşma, yabancı etki ve müdahalelerinin artması, yabancılara ekonomik haklar tanınması, eşitlik uygulamasının Müslümanların aleyhine sonuç yaratması, taklitçilik eğilimleri gibi hususlardır¹⁰⁶. İstedikleri Batılı örneğe uygun bir meşruti rejimdir. Artık hürriyetten, anayasadan, halk hakimiyetinden, insanın devlet karşısında haklara sahip olduğundan, bu hakların hukuk teminatına kavuşturulması gereğinden söz edilmiştir. Bunlar tanzimatın hiç ilişmediği, o zamana kadar hiç dile gelmemiş kavramlardır. Hürriyet kelimesi de, artık yeni bir anlamda kullanılmaya başlanılmıştır. Genç Osmanlılardan Namık Kemal hürriyet terimini İslami anlamından sıyrarak, batılı (yani siyasal) anlama kavuşturmak yönündeki çaba ve başarısını kaydetmek gerekir¹⁰⁷. Genç Osmanlıların önerdikleri çözümler, özgürlüğün gerçekleştirilmesi, vatan sevgisinin hanedana bağlılık ve din birliği duygusunun ya-

02 ALDIKAÇTI, s. 17 vd.

03 Karbonari (İtalyanca kömürçüler demektir) örgütü İtalyada Fransız Devriminin etkisi altında 1820'de doğan ve amacı ulusal, cumhuriyetçi bir İtalyan siyasal birliğini gerçekleştirmek olan örgütlerin en ünlüsüdür .BERKES, s. 271.

04 AKIN, s.45 vd.

05 ÜLKEN, s. 757-760.

06 SONGU İ. "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", TANZİMAT, c. I, s. 777-857, TANÖR'den naklen s. 94.

07 AKIN, s. 45.

nında yer alması, anayasalı bir rejimin ve yürütmeyi denetleyecek bir meclisin kurulmasıdır. Kısmen İslam ilkelerine dayanılarak da savunulan bu görüşler Genç Osmanlıların ortak programını oluşturur. Osmanlı devletinin parçalanmasını engellemek için son çözüme nasıl ulaşılacağı hususunda aralarında fikir birliği yoktur. Bir kısmı Batıcılık bir kısmı Osmanlılık bir kısmı İslamcılık bir kısmı ise milliyetçiliği savunurlar. Namık Kemal ve Ziya Paşa'da halk egemenliği ve Cumhuriyet fikirlerine de rastlamaktayız¹⁰⁸.

Liberalizm ilkesinin içerdiği ilkeler 1865 sonrası yeni Osmanlıların istekleri ve idealleri ile bir paralellik ve büyük bir benzerlik göstermektedir. Fransız ihtilalinin dünyayı saran yönü Yeni Osmanlıları da derinden etkilemiş ve hareketlerinin fikri cephesinin mimarı olmuştur. İhtilalin ideoloğunu yapan Fransız düşünürleri ve eserleri düşüncelerinin oluşumunda ve şekillenmesinde baş sırayı işgal etmiştir¹⁰⁹.

Mustafa Fazıl Paşa¹¹⁰ Genç Osmanlılardan bahsettiğimizde bilgi vermemiz gereken bir şahıstır. Yazmış olduğu mektupları ile birlikte sahneye çıkmış ve büyük servetinin verdiği mali imkanlar sayesinde Genç Osmanlıların koruyuculuğunu yapmıştır. Paşanın mektupları ile birlikte "Yeni Osmanlı" ya da Jön Türk kavramı da Türk siyasi literatüründeki yerini almıştır. Mustafa Fazıl Paşanın Yeni Osmanlıları desteklemesinin sebebi olarak Şunları söyleyebiliriz. Mustafa Fazıl paşa Mısır hıdivi İsmail'in kardeşidir. Mısır halefiyet sistemine göre tıpkı Osmanlı imparatorluğunda olduğu gibi hıdivlik babadan oğula değil, hanedan ailesinden en yaşlı olana geçmektedir. Ancak kardeşi hıdivliğin başına oğulunun geçmesini istemektedir. Bu arada Mustafa Fazıl Paşa Meclis-i Hazain'in başına atanmıştır. Ekonomik konular yüzünde Fuat Paşa ile arası açılmıştır ve görevden alınmıştır. Mustafa Fazıl Paşa sürgün edildi böylece devre dışı bırakıldı ve hıdivliğin başına İsmail'in oğlu getirilmiştir. Mustafa Fazıl'ın Yeni Osmanlılar kampına itilmesinde kuşkusuz halefiyet prensibinin değiştirilmesinin büyük rolü olmuştur. Öte yandan Paşa'nın Fuad Paşa'ya olan kişisel kını de, hükümetin karşısında liberal bir tavır takınmasını sağlamış olabilir. Ayrıca Avrupa'da gördüğü öğrenim batılı fikirlerle temasını kolaylaştırmış ve liberal akımlara eğilim duymasını temin etmiş olabilir¹¹¹.

Jön Türk deyiimi Mustafa Fazıl'ın mektubu ile birlikte 1860 sonrası Türk Siyasi yaşamında etkili olmaya başlayan hareketi nitelemek için ilk defa kullanılmaya başlanılmış olmakla birlikte, bu mektup Jaunes Turcs deyiiminin ilk defa ortaya çıktığı yer değildir.

108 SUGU, s. 777-857.

109 AKYILMAZ, s. 114.

110 Geniş bilgi için bkz. AKYILMAZ, s. 74-75.

111 AKYILMAZ, s. 75.

Yeni Osmanlıların oluşturduğu muhalefet cephesinin 1867 senesinde başkentteki faaliyetlerini yoğunlaştırmalarına ve hükümet üzerindeki baskılarını arttırmalarına zemin hazırlayan iki faktör vardır: Bunlardan birisi Prens Mustafa Fazıl'ın mektupları diğeri dış gelişmelerdir. Söz konusu mektup İstanbul halkı ve reform yanlısı aydınlar üzerinde oldukça etkili olmuş ve derin yankılar uyandırmıştır. Yeni Osmanlılar olarak nitelenen grup bu mektupla Mustafa Fazıl'a hızla yakınlaşmışlardır. Mektupta Paşa, hürriyet ve vatanın mutluluğu için kalemleri ile hizmet etmek üzere kendilerini Paris'te beklediğini ve tüm servetinin emirlerine olduğunu yazmaktadır. Namık Kemal ve Ziya Beyler teklifi kabul ederler ve Süavi ile Agah Efendinin de arkadan gelmelerini kararlaştırırlar. Onların hareketinden birkaç gün sonra da Yeni Osmanlılar cemiyeti hakkında takibat başlar. Bir kısmı tutuklanır bir kısmı ise Avrupa'ya kaçır. Böylece örgütün İstanbul'daki faaliyetleri sona erer Ziya ve Namık Beyler ülkeyi terk ettikten sonra tam olarak belirlenemeyen bir tarihte cemiyete mensup yaklaşık kırk kişi Ayasofya ve Veliefendi Çayırı'da yeni hareket Planlarını tespit etmek için toplanmışlardır Tespit edilen hareket planına göre Padişahın meclis-i Hassı ziyaretine tesadüf edecek olan 5 Haziran 1867 günü içlerinde silahlı fedailerin bulunduğu büyük bir kalabalık Ayasofya camiinden Bab-ı Aliye gelecek, Ali Fuad, mütercim Rüştü Paşa gibi bazı devlet ricalini öldürecek, Meclis-i Hassı dağıtacak, ulemeden beş- altı temsilciyi huzur-u şahaneye göndererek, Osmanlı toprakları üzerindeki bütün tebaanın eşit oyları ile seçilmiş temsilcilerinden oluşan bir millet meclisi kurulmasına dair, anayasal değişikliği öngören bir irade-i seniyye imza ettirilecektir. Bu plan hiçbir zaman uygulamaya koyulmamıştır¹¹².

1867'de başarısız bir darbe girişiminde bulunan, sonra Avrupa'ya kaçan bu radikaller, genel olarak orada sempati ile karşılanmıştır. Sürgünde olan Yeni Osmanlılar'ın ilk örgüt nizamnamesi 30 Ağustos 1867'de tamamlanmıştır. Nizamnameye göre Jön Türk partisi kurulmuştur¹¹³.

Yeni Osmanlılar yurt dışında basın alanında faaliyette bulunmuşlardır. İlk gazete "Muhbir adını taşımaktadır. Ancak bu gazete cemiyetin amaçlarından daha çok Ali Süavi'nin kişisel yayın politikası üzerine oturtulmuştur. Yeni Osmanlıların temel görüşleri olan hürriyet, demokrasi, meşrutiyet meselelerine yeterince eğilmemiştir ve zaten daha ilk sayısında gazetenin "Avrupa'da muvakkaten oturan bir Cemiyet-i İslamiye tarafından" çıkarıldığını yazarak, kararlaştırılan hedeflerin dışına çıkmıştır¹¹⁴.

Ayrıca Namık Kemal ve Ziya Paşa yönetiminde Hürriyet gazetesi çıkarılmaya başlanılmıştır. İlk sayıdan itibaren, başta meşrutiyet idaresinin kurulması gelmek üzere, Cemiyetin her sahadaki ihtiyaçlarını karşılayacak teklifler ileri

112 AKYILMAZ, s. 82.

113 AKYILMAZ, s. 86.

114 TAMPINAR Ahmet H. ,19. ASIR Türk Edebiyatı Tarihi", 5. Bas, İstanbul, 1982, s. 132 ve dev.

sürülmüş ve Vatan sevgisi İmandan gelir” isimli makalede gazetede açıklıkla ortaya konmuştur. Hürriyette yer alan makalelerde hürriyet ve meşrutiyet fikri savunulurken, yapılacak olan yeniliklerin belli sınırların ilerisine geçmemesi önemle vurgulanmış ve ıslahatın milli ve mahalli bir Rönesans olması istenmiştir. Budan başka Ali Süavi tarafında çıkarılan ve geniş alanı kapsayan konularda halkı az çok bilgilendirmek isteyen “Ulum” gazetesini zikredebiliriz¹¹⁵.

Cemiyet üyeleri bir müddet sonra şartlar yumuşayınca tekrar ülkeye geri dönmüşlerdir. Yeni Osmanlıların hemen hemen önde gelen üyeleri İstanbul’da toplandığı halde hepsinin içinde yer aldıkları, planlı programlı bir harekete rastlanılmamaktadır. Kısaca ortada Yeni Osmanlılar Cemiyeti adı altında ortak bir muhalefet grubu yoktur. Ancak imparatorlukta öncülüğünü yaptıkları fikir akımları ve kavramlar siyasi yaşamda güncelliğini korumaktadır ve cemiyet halinde olmasa bile bireysel olarak çabalar devam etmektedir. Ziya Paşa’nın sessizliği uzun sürmemiş ve Abdülaziz’in hal edilip, Murad’ın tahta geçirilmesi için aktif olarak faaliyet gösteren tek “Yeni Osmanlı” Ziya Paşa’dır. Diğerleri ya yurt dışında veya sürgündedir. Abdülaziz’in hallini hazırlayan olaylar zinciri talebeli ulumun gösterileri ile başlamıştır¹¹⁶

Sonunda Genç Osmanlılar aradıkları önderi, başarılı valilik hizmetlerinde bulduktan sonra Şura-yı Devlet Başkanlığı’na getirilen Mithat Paşanın kişiliğinde bulmuşlardır.

İşte meşrutiyet rejimine bu fikri hazırlıklardan sonra- geniş ölçüde bu fikri hazırlıklar sayesinde ulaşılmıştır. Meşrutiyetin ilanında Mithat paşa yalnız değildir. Etrafında bu gayeye inanmış ve onun mücadelesini yapmış bir aydınlar grubu vardır.

Türk’ün tarihinde ilk yazılı Anayasa, Ahmet Mithat Paşanın gayret ve azmi ile 23 Aralık 1876 tarihinde neşir ve ilan edilen ve yakın tarihimizde 1293 Kanun-u Esasi namıyla maruf kanundur.

Malum bulunduğu üzere 30 Mayıs 1876 tarihinde Abdülaziz, Ahmet Mithat Paşa’nın gayretleri ile Saltanat makamından uzaklaştırılmış ve yerine getirilen Murat V, akli durumundaki bozukluk nedeni ile tahttan indirildikten sonra Abdülhamit II, bir çok tatlı vaatlerle ve bu arada memlekete bir Kanun-u Esasi vermek şartıyla, Saltanat makamına çıkarılmıştır¹¹⁷.

Meşrutiyet öncesinde yurt içinden gelen baskıların kitlesel boyutlara ulaşmadığı, “mili bir devrim yada ayaklanma” niteliği kazanmadığı bellidir. Ama bunu kabullenmek, Meşrutiyetin ve Anayasanın bir “bağış” ya da “lütuf” olduğu

AKYILMAZ, s.98.

AKYILMAZ, s. 160-162.

ARSEL s. 23.

sonucuna da götürülmemelidir. Aynı şekilde anayasanın padişahın”bir yazısı ile yürürlüğe girmiş olması ya da “Anayasayı yapan gücün padişahın iradesinden ibaret bulunmasından yola çıkıp Anayasanın kaynağında Batı Anayasalarındaki gibi bir ulusal hareket yoktur sonucuna da ulaşılmamalıdır. Çünkü bu Anayasanın temelinde de bir toplumsal zorlama ve itki vardır. Gerçekten Anayasacı atılım salt Mithat Paşanın grubunu çabaları ile açıklanamaz.; salt bunların eseri olarak ele alınamaz. Tanzimattan beri gelişen yönetici seçkinleri ve aydın çevreleri saran özgürlük ve meşrutiyet düşüncesi artık oldukça yaygın ve örgütlü muhalefet hareketi niteliği kazanmıştır. Genç Osmanlılar hareketi, geçici ve darbeci bir klik eylemi değil, iyi kötü bir program getiren ve kamuoyunu etkilemeye başlayan önemli bir muhalefet hareketi, hatta bir görüşe göre “ilk muhalefet partisidir”¹¹⁸.

O kadar ki Gülhane Hattı hümayunu “ikna” yolu ile padişaha kabul ettirilmişken, Meşrutiyete geçişte bu yöntem başarı sağlayamayınca zora başvurulmuştur. Abdülaziz’in tahttan indirilmesi ve daha sonra da Abdülhamitle yapılan pazarlıklar, dipten gelen baskıların göstergeleridir¹¹⁹. Bu bakımdan I. Meşrutiyetin tarihsel bir birikimden yararlandığı ve yapısal bir ihtiyaca cevap verdiği söylenebilir. Söylenemeyecek olan aşağıdan yukarı yükselen bu hareketin, geniş bir toplumsal tabana oturduğudur. Ancak Balkanlı unsurların sürekli kaynaşma halinde oluşları hesaba katılırsa, bu hükmü bile gözden geçirmek gerekir. Çok uluslu bir imparatorlukta anayasal dinamikleri, sadece hakim cemaatin ya da unsurun eylemlerinde aramak doğru değildir¹²⁰.

Meşrutiyet hareketinde dış unsurların etkisini şu şekilde açıklayabiliriz. Batı 1830 ve 1848 devrimleri ile anayasacılıkta ikinci dalga dönemini yaşamaktadır. Bu yeni dalga üç boyutludur. Ulus devletlerin artışı, demokrasinin genişlemesi ve sosyal haklar. Fakat Osmanlı Devleti ve ülkesi için bunlardan çok, uluslar arası gelişmeler meşrutiyet yönünde basınç yapmaktaydı. En başta da diplomatik etkenler ve bu arada anayasacılık hareketleri de esin kaynağı olmuş olabilir¹²¹.

2. Kanun-ı Esasi

Ahmet Mithat Paşa Esas Teşkilat Kanununun hazırlanması işini Padişahın keyif ve arzusuna bırakmayıp bu işle bizzat meşgul olmuş ve her şeyden evvel Padişah’a, azası mülkiye memurlarından, ulemeden ve yüksek rutbeli subaylar arasından müntehap bir komisyon kurdurmuştu. Bu komisyon Ahmet Mithat Paşanın direktif ve yardımları ile o zamanlar Avrupa’dan en yeni ve en mütekamil sayılabilecek 3. Fransız Cumhuriyeti Anayasası (1865 tarihli Fransız Anayasası)

118 TANÖR, s. 96.

119 BAYKAL B.S. “93 Meşrutiyeti” s. 82-83 Tanörden naklen, s. 97.

120 TANÖR, s. 97.

121 TANÖR, s. 97.

ile 1831 tarihli Belçika Anayasası'ndan mülhem olarak kaleme alınan Kanun-u Esasiyi tetkik ve tanzim etmiştir. Bu metin bilahare Meclis-i Vükela(İcra Vekilleri Heyeti) tarafından tetkik ve tasvip edildikten sonra Padişah tarafından neşir ve ilan edilmiştir¹²².

Görülüyor ki 1293 Kanun-u Esasisi millet tarafından veya milleti temsil eden bir heyet tarafından hazırlanmış ve kabul edilmiş bir kanun değildir. Tanör bu hususun onun biçimsel ve hukuki niteliği ile ilgili olduğunu Kanun-ı Esasinin sosyolojik anlamda "ihvan" "bağış" olduğu anlamına gelmediğini ifade etmektedir¹²³. Arsel ise bu kanunun, azası Padişah tarafından müntehap bir komisyon marifeti ile ele alınmış ve Padişah tarafından millete bağış yolu ile verilmiş bir kanun olarak düşünmektedir¹²⁴.

a. Kanun-ı Esasi'de yer alanlar

Kanun-ı Esasi 12 kısım ve 119 maddeden oluşmaktadır.

Bu taksimde Memaliki Devleti Osmaniye ismi ile başlayan 1. Kısım devletin dayandığı temel ilkeleri düzenlemiştir.

Osmanlı Devleti ülkesi birbirinden farklı olmakla beraber birbirinden bölünmez bir bütündür(mad.19). Başkent hiçbir ayrıcalığı olmayan İstanbul'dur(mad 2) Saltanat ve Hilafet hakkı ve makamı Osmanoğulları soyuna ve bunun en büyük evladına aittir. (mad 3) Osmanlı sülalesinin hürriyet, mal, mülk ve ömür boyu ödenek hakları umumun kefaleti altındadır.

Devletin dini İslam'dır.(mad 119)

Yukarıdaki hükümlerden anlaşıldığı üzere Anayasa Osmanlı Devletinde büyük bir değişiklik yapmamıştır. Ancak Devlet ilk defa anayasalı Devlet haline gelmiştir.

Kanun-ı Esaside egemenliğin kime ait olduğuna ilişkin açık bir hüküm yoktur. Bu metnin elbette millet egemenliğini ilan etmesi beklenemezdi. Ama, geniş çapta esinlendiği 1814 Anayasasının (Anayasal beraat) başlangıç kısmında kral egemenliği nasıl vurgulanmışsa, Kanun-ı Esasi de bunu yapabilir; ama yapmamıştır. Bununla beraber Kanun-ı esasi sisteminde esas egemen gücün yine hükümdar olduğu, egemenliğin asıl ona ait bir hak olduğu meydandadır. Bu sonuç üç noktadan çıkmaktadır. Birincisi, bunun tersini, yani egemenliğin millete ait olduğunu gösterir bir kaydın bulunmamasıdır. İkincisi saltanat hakkıyla ilgili düzenlemelerdir. Üçüncüsü de, Kanun-ı Esasinin bütünü içinde padişahın devletin en asli organı oluşudur. Padişah, yürütme organın başı ve hatta kendisidir.

122 ARSEL, s. 23.

123 TANÖR, s. 102.

124 ARSEL, s. 23.

Heyet-i Vükela'nın başkan ve üyeleri olan sadrazamı, şeyhülislamı ve vekilleri kendisi seçer, atar ve gerektiğinde azleder(md. 7,27)Yasama meclisi Meclis-i Umumi adını taşımakta olup iki kanatlıdır. Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan. Heyet-i Ayan padişahın iradesine göre oluşmaktadır ve reisini doğrudan doğruya o seçer. Heyet-i Mebusan başkanı ile iki yardımcısını da, meclisçe gösterilen üçer aday arasından yine kendisi seçer ve atar(m.77)Demek oluyor ki padişah yürütme ve yasama kurullarının oluşumu üzerinde son derece etkilidir. Bu özellikleri ile Kanun-ı Esasi kuvvetler ayrılığını benimseyen 1831 Belçika Anayasasını değil, monark eksenli kuvvetler birliğine yatkın 1814 Fransız Anayasal Beratını ya da 1850 Prusya Anayasasını andırmaktadır. Kanun-ı Esaside can alıcı olan bir nokta da Padişahı "sorumsuzluk halesi" ile taçlandırmaktadır. O kadar ki Padişah anayasaya bağlılık yemini bile etmemektedir. Kanunu-ı esasinin esin kaynaklarından olduğu ileri sürülen 1831 Belçika Anayasasında da hükümdar anayasaya sadakat yemini etmektedir¹²⁵.

Yargı alanında Kanun-ı Esasinin getirdikleri hiç de azımsanacak gibi değildir. Kanun-ı Esasi bir güç olarak Yargıdan değil Mahkemelerden bahsetmekle beraber, yargı yetkisinin kullanılmasını gerektiren asgari güvencelere de yer vermektedir. Bunlar yargıçların özlük işlerinin yasayla düzenlenmesi, bir cürümlü mahkum edilmedikçe azledilememeleri(mad.81) ve bağımsızlığının sağlanması yolundaki hükümlerdir. Yargı mercilerinin şer'îye ve nizamiye mahkemeleri olarak iki dalda toplayan Kanun-ı esasi mahkemelerin sınıf, görev ve yetki derecelerine göre bölümlenmesini ve yargıçların atanmasını yürütmenin takdirinden çıkarıp yasaya bağlı kılmaktadır. Kanun-ı Esasi Savcılık kurumunu da anayasallaştırmıştır. Ayrıca Divan-ı Ali adında bir yüksek mahkeme kurulmaktadır.

Haklar ve Özgürlükler ve yargısal güvencelere gelince; Uyuşuklara tanınan hak ve özgürlükler "Tebai Devleti Osmaniye'nin Hukuku Umumiyesi" başlığı altında toplanmıştır. Osmanlı Devleti uyuşuğu herkes dini ve mezhebi ne olursa olsun "Osmanlı sayılır(mad.8) Bunlar, yasa önünde hak ve ödevler bakımından eşitirler(mad.17). Osmanlılar kişi özgürlüğüne ve kişi dokunulmazlığına sahip olup yasanın gösterdiği yollar dışında cezalandırılmazlar(mad. 10). Konut dokunulmazlığı tanınmıştır (mad.22). Her türlü eziyet, işkence, müsadere ve angarya yasaktır(mad 24-26). Şu var ki Kanunu-ı Esasi, kişi güvenliğini bir başka hükmü ile yok etmektedir. Abdülhamit'in direktmesi sonucu 113. Madde metnine konan hüküm padişaha "hükümetin emniyetini ihlal ettikleri" bir polis soruşturması sonucu belli olanları sürgüne yollama yetkisini vermektedir.

Din ve düşünce özgürlüklerine gelince, Kanun-ı Esasi dinsel özgürlükleri tanımaktadır (mad 11); ama düşünce özgürlüğünden bahsetmediği gibi basın"kanun dairesinde serbesttir"(md. 12) biçiminde her yana çekilebilir tehlikeli

bir hükme de yer vermektedir. Madde basın özgürlüğünün özünü (düşünceleri serbestçe açıklayabilme) göstermediği gibi sansürü de yasaklamamaktadır. Yasalara uymak kaydıyla genel ve özel öğretim yapma hakkı ise, Kanun-ı Esasinin tanıdığı bir özgürlüktür.(mad.15) Okullar devletin gözetim ve denetimi altındadır.(mad169).

Ekonomik alanda da bazı önemli düzenlemeler vardır. Mal ve mülk güvenliği anayasallaştırılmış, kamu yararı gerektirmedikçe ve parası peşin ödenmedikçe kimsenin mülkünün elinden alınamaması ilkesi benimsenmiştir(mad 21)Vergiler ancak yasayla konabilecek, istinasız herkes vergi verecek, vergilendirme herkesin “kudreti nispetince” yapılacaktır(mad.20,25).

Kanun-ı Esasi, Türkçe bilmeleri koşulu ile herkesin kendi yeteneklerine göre devlet işlerine ve memuriyetine girebileceğini açıklamaktadır.(mad. 18,19)Dilekçe hakkı yer almaktadır.(mad.14).

Hak ve özgürlükler konusunda buraya kadar ki veriler, bütün eksikliklerine ve sakıncalarına karşın Kanun-ı Esasi sisteminin katkısını göstermeye yeterlidir. Kanun-ı Esasi, Tanzimat’ın bu konuda getirdiklerini çok aşan bir düzenleme ile ortaya çıkmıştır. Ayrıca kişileri ilgilendiren yargısal güvenceler bakımından da Kanun-i Esasinin getirdikleri hiç de azımsanacak gibi değildir. Mesela kimsenin, yasayla bağlı olduğu mahkemeden başkasına gitmeye zorlanamaması, bir davaya ancak ait olduğu mahkemede bakılması gibi.(23-85) İşkence ve her türlü eziyetin yasaklanması gibi ilkeler sanıklar için önemli güvencelidir ancak bütün yargısal güvencelerin, 113. Madde hükmü ile büyük çapta etkisiz kalmaya mahkum olduğu bir kez daha hatırlanmalıdır.

Gerek devlet düzeni gerekse kişi hak ve özgürlükleri açısından bir anayasanın getirdiklerinin gerçek değerini saptayabilmek için, bir de o metnin gücüne bakmak gerekir. Bundan da Anayasa’nın üstünlüğü, bağlayıcılığı ve korunması ile ilgili sorunlar aklı gelmektedir. Kanun-ı Esasinin bir maddesi bile hiçbir sebep ve bahane ile tatil veya icradan ıskat edilemez” hükmü Anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı ilkeleri ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Ayrıca Anayasanın değiştirilebilmesinin her iki meclisin 2/3 çoğunluğunun kararına bağlı tutulması ile de Anayasanın katılığı ilkesi benimsenmiştir. Ne var ki bütün bu ilkeler (Anayasanın üstünlüğü, bağlayıcılığı katılığı) soyutta bir anlam taşımamaktadır¹²⁶.

126 TANÖR, s. 113.

b. Kanun-ı Esasi'nin Tahlili

Bazı yazarlarca Anayasa olarak bile kabul edilmeyen¹²⁷ Kanun-ı Esasi, gerçek bir meşrutiyete geçişi değil ama mutlakiyetten çıkışı ifade etmektedir. Bu yarı-meşruti sistemde padişah, yargı ve kısmen de yasama işlevi açısından egemenliğin mutlak ve biricik sahibi olmaktan çıkmakta ayrıca toplumun ve kişinin bazı özerkliklerini ferman tipi de olsa bir anayasa ile tanımaktadır.

Kanun-ı Esasinin ilanı halk tarafından sevinçle karşılandı. Özellikle Müslüman olmayan kesimlerin hoşnutluğu çok açıktır¹²⁸.

19 Mart 1877 günü Padişahın söylevi ile açılan İlk Osmanlı Parlamentosunun hem içte hem dışta rahatsız ettiği kesimler fazladır. Husumet çemberi ile çevrelenmiş olan Meşrutiyet, kendisini ayakta tutacak ekonomik, sosyal, siyasal desteklerden yoksundur. Örneğin, liberal bir burjuvazinin ve halk kitlelerinin bilinçli ve örgütlü mücadelesinin sağlayabileceği güvenceler yoktur. Ayrıca anayasal sistemin kendisi de, özünü koruyacak denge ve güvenceleri getirmek şöyle dursun, adeta mezarını kazdıracak bütün malzemeyi beraberinde taşımış ve bunları halife ve sultanın ellerinde tutturmuştu. Tek başına 113. Madde, Kanun-ı Esasiyi asıl hayata geçirebilecek liberal halk önderlerinin yetişmesini engellemeye yeterlidir¹²⁹.

Meşrutiyetin ilanının yarattığı iyimser hava uzun sürmemiştir ve anayasalı rejimin mimarları ideallerinin tam olarak gerçekleştiğini göremeden birer ikişer başkentten uzaklaştırılmışlardır. Uğrunda büyük mücadeleler verilen I. Meşrutiyet de uzun sürmemiş 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sırasında toplanan meclis kapatılmış ve anayasa yürürlükten kaldırılmıştır¹³⁰. Parlamento Padişaha 7. Maddede tanınan tatiline karar verme yetkisine dayanılarak tatil edilmiştir. Kanun-ı Esasi ise Meclis-i Umuminin ortadan kalkmasından sonra hukuken olmasa bile fiilen hükümsüz duruma düştü. Bu tarihten sonra Osmanlı ülkesi 1908'e kadar, Abdülhamit'in mutlakiyetçi yönetimine sahne olmuştur. Meşrutiyetçilerin kitlesel ve örgütlü bir güç oluşturamamaları yüzünden, özgürlük/mutlakiyet mücadelesinin bu raundunu mutlakiyet yandaşları kazanmış olmaktadır¹³¹.

3. İkinci Meşrutiyet: Meşrutiyetin Yeniden Doğuşu

1908'de "Hürriyetin ilanı ile başlayan II. Meşrutiyet, yalnız getirecekleri ile değil, hazırlanış özellikleri bakımından da son derece dikkat çekicidir.

127 Okandan Anayasa olarak kabul etmiyor OKANDAN, s. 146-148, Kapani ise gerçek bir anayasa olmadığını, millete bağlanmış beraat olarak kabul etmektedir. KAPANI, s. 103.

128 TANÖR, s. 114.

129 TANÖR, s. 122.

130 AKYILMAZ, s. 170.

131 TANÖR, s. 123.

a. Jön Türk Muhalefeti;

Abdülhamit yönetimine karşı başlıca üç kaynaktan gelen siyasal nüveleşme doğmuştur. Birincisi yüksek öğretim okullarında (özellikle Tıp ve Harp okullarında) gençler arasında başlayan gizli cemiyet kurma akımı; ikincisi, üyelerinin çoğu ordu subaylarından gelmekle birlikte ordu dışındakileri de içine alan gizli komiteler(cuntalar) ;üçüncüsü Paris, Cenevre, Kahire gibi merkezlerde bir araya gelen aydın gruplaşmaları. Başlangıçta, birbirlerinden ayrı gözüküyorlarsa da bunların varlığını sezen yönetimin hafife ve jurnal örgütlerinin eylemlerinin koyulaşması sayesinde aralarında bağlantılar kurulmuştur.

Bunların hepsini birden Jön Türkler akımı olarak adlandırmak gelenek olmuştur. Jön Türklüğün batıdaki anlamının üç özelliği devrimcilik, ulusçuluk ve liberalliktir. Oysa söz konusu ikinci kuşak Jön Türk denen kişilerin ileri gelenlerinin hiç biri, 1908'e gelinceye dek, birinci ve ikinci nitelendirmeye sokulamayacağı gibi, üçüncü niteleyişe girebilecek olanları da ancak Yeni Osmanlılar düşüncesinin aşabildiği ölçüde liberaldirler¹³². İttihad-ı Osmani, Corbanari örgütü örnek alınarak hücreler halinde kurulmuştur. Örgütün 1895'e kadar olan çalışmaları daha çok yeni üyeler kazanmak, gizli toplantılar yapmak ve özgürlükçü yayınları okumaktan ibaretti. Bu tarihten sonra Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alan gizli örgüt, ermeni komitelerinin eylemciliği yanında sönük kalmanın da ezikliğini duyarak ses tonunu yükseltti, muhalefetini sertleştirdi. Memur Subay, ulema ve harp okulu çevrelerinde örgütlenen cemiyetin bu dönem faaliyetlerinin de odak noktasını, yine ihtilalci eylem değil, örgütlenme ve basın yolu ile propaganda oluşturmuştur. Bu arada yurt dışında da örgütlenme ve basın faaliyetleri başlamıştır. Meşveret, Osmanlı, İntikam, Kanun-ı Esasi gibi gazeteler imparatorluğun çeşitli halklarına seslenmiştir¹³³.

İlk kıvılcığının Yüksek öğretim gençliği arasında başlaması ve daha sonra bu kıvılcığın okul dışında, sivil ve asker kişiler arasında yayılması üzerine, Kuleli olayı ve İttifak-ı Hamiyyet olayı modeli bir darbe hazırlayarak Padişahı indirip yerine bir şehzadeyi çıkarma girişiminde bulunulmuş ve ötekilerde olduğu gibi, gönüllü hafiyeler sayesinde bu girişimin de boşa çıkmıştır¹³⁴.

b. Jön Türk Düşüncesi;

Tıpkı Genç Osmanlılar gibi Jön Türklerin de işlenmiş ve tutarlı bir doktrini yoktur. Jön Türk basınında akılcılık övgüsünden laiklik ve kadın hakları savunusuna kadar pek çok çağdaş düşünce işlenmiştir. Ama yazarların hepsinde İslamcı ve gelenekçi düşüncelerin izleri vardı. Batı uygarlığının bir bütün olarak

32 BERKES s. 381.

33 TANÖR, s. 129.

34 BERKES s. 382.

benimsenmesini isteyen fikirlerle, Türkleri Müslüman oldukları için Barbarlıkla suçlayan batıya inat savunulan bir İslamcılık yada Laik anti-emperyalizm temaları atbaşı gitmiştir. Jön Türklerde iktisat bilgisi ve bilinci, iktisadi düşünce yapısı da pek kısıtlı ve dardır. İktisadi gelişmenin önemini görüyorlar ama bunu gerektirdiği ilk atılımların neler olduğunu kestirememişlerdir.

Genel dünya görüşlerindeki bu dağınıklığa rağmen, Jön Türklerin siyasal düşüncelerinin yine de bir takım ortak yönleri vardır; Mutlakıyet ve baskı rejimine karşı çıkmak, Kanun-ı Esasinin yürürlüğe konmasını ve imparatorluğun bütün halkları için adalet istemek. Jön Türk düşüncesinin asıl temeli”bütün Osmanlıların kardeşliği” fikrinden kalkılarak varılan “Osmanlı Milleti”,”Osmanlı Vatanı”ve Osmanlılık kavramlarıdır. Amaç Tanzimat ve I. Meşrutiyet olduğu gibi İmparatorluğu bölünme ve dış müdahalelerden korumak, Devleti kurtarmaktır. Hatta denilebilir ki Jön Türklerin asıl hedefi özgürlük değil vatanın kurtarılması idi¹³⁵.Bu noktada, Jön Türklerin Osmanlılık ile Türkçülük arasındaki bocalayışlarını görülmektedir.

Jön Türkler, Türkçü ya da ulusçu özlemlerini siyasal bir kalıba dökmekten çekiniyorlardı.Yoksa bir de onların ulusçuluk politikasına kalkışması, öbür halkları buna daha çok özendirmekten başka sonuç vermezdi. Bu ise imparatorluğun sonu olurdu. Bu nedenle Abdülhamit döneminde Türkçülük siyasal bir kisve kazanmadı. İktidar ve muhalefet birbirinden farklı fakat aynı amaca yönelen iki siyaset izlediler. Abdülhamit istibdada dayalı İslamcı bir yol tutturup imparatorluğun bütünlüğünü bu yolla korumaya çalışırken, Jön Türk muhalefeti aynı amaca Meşrutiyete dayalı Osmanlılık ideolojisi ve siyaseti ile ulaşmaya çalışmışlardır¹³⁶.

Pozivist Ahmet Rıza Bey’in başını çektiği İttihat ve Terakkici kanat, Türklerin yönetici ve egemen durumuna geçmelerini gerekli görürken, Prens Sabahattin’in öncülük ettiği bir başka kol ise “bölgesel özerklikler ve yerinden yönetim “ ilkelerine ağırlık tanıyordu.Bu eylemlere öncülük edecek güçlerin seçilmesinde de anlamlı görüş ayrılıkları vardı.Bu ayrılıklar arasında 1902’de Paris’te Birinci Jön Türk Kongresi toplanmıştır. Kongre iki önemli tezin tartışılmasına sahne olmuştur. Birinci teze göre, yalnız yayın ve propagandayla siyasal dönüşüm sağlanamazdı; askerlerin de bu mücadeleye katılmasını sağlamak gerekirdi.İkinci tez, devrimi gerçekleştirmek için yabancı desteğini sağlamanın da gerekli olduğu görüşünü savunuyordu. Bir kısım azınlık bu görüşe karşı çıkmıştır. Bu konudaki çatışma, zaten yukarıda belirtilen ayrılıklar içindeki Jön Türk hareketinin ikiye bölünmesine yol açmıştır¹³⁷.

135 AKŞİN s. 28.

136 KARAL, s. 555.

137 TANÖR, s. 131.

Bu dönemde Avrupa ve Asya'da demokrasiye gidiş eğiliminin güçlenmesi ülke içindeki özgürlük ve meşrutiyet mücadelesine de olumlu ortam hazırlıyordu. Özellikle Rus, Japon ve İran örnekleri Osmanlı meşrutiyetçileri üzerinde etkili oldu. Rusya gibi koyu bir mutlakiyetle yönetilen bir ülkede bile meşrutiyetin gerçekleşebilmesi önemli bir moral kaynağıdır. Rusya'da meşrutiyete geçişte, Japonlarla yapılan savaşın yenilgi ile sonuçlanması ve bundan doğan çalkantılı ortam önemli rol oynamıştı. O Japonya ki hem bir Asya Devleti hem de meşrutiyetle yönetilen bir ülkedir. Böylece, Asyalı bir devletin meşrutiyetle yönetilebileceğini, üstelik hem içte hem dışta başarılı olabileceğini kanıtlayan Japon örneği de Jön Türklerin dikkatinden kaçmamıştır¹³⁸.

Jön Türkleri etkileyen bir başka deney, İran'daki Meşrutiyet hareketi olmuştur. Bunu önemi, İran'ın bir İslam ülkesi olmasındandır. İran meşrutiyet devrimi iki şeyi kanıtlamıştır. Birincisi Kuran'ın anayasal bir rejime geçişe engel olmadığını somut olarak göstermesidir. İkincisi de Müslüman bir halkın, Hükmüdarından bir "anayasal belge" koparabileceğini ispatlamasıdır¹³⁹.

Bütün bu gelişmeler, 1905'den sonra Osmanlı ülkesindeki meşrutiyet mücadelesine yeni bir hız kazandırdı. Bu defa artık özgürlük ve meşrutiyet fikirleri askerleri de etkilemeye başlamıştır.

1905 sonrası, mücadelenin yeni bir yükselme dönemidir. Bir yandan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti 1906 Nizamnamesi ile ilk defa olarak Abdülhamit'i hedef alıp meşrutiyet mücadelesini iyice sertleştirirken, öbür yandan Selanik ve Şam'da yeni ve gizli örgütlenmeler göze çarpyordu. Nitekim, Jön Türk muhalefetinin askeri kesimdeki en önemli örgütlenmesi bundan sonra Makedonya'da görülecektir. Bölge Osmanlı askeri gücünün en yoğun olduğu alandı. Başkent denetiminden nispeten uzak kalışı, Avrupa'ya ve liberal fikir odaklarına yakınlığı, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatının gelişmişliği ve nihayet ulusçu düşüncelere beşik oluşturan kozmopolit yapısı bakımından, ulusal ve demokratik örgütlenmeler için çok elverişli bir yerd. Başka yerlerdeki gizli örgütlenmelerin ortamın elverişsizliği yüzünden serpilememesine karşılık Makedonya'daki çalışmalar kalıcı sonuçlar vermeye başlamıştır. 1906'da Selanik'te asker ve sivil aydınların kurduğu gizli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti bütün sivil ve askeri kesimlerde hızla yayılmıştır. Özgürlükçü hareketin tipik temsilcisi ve 1908 devriminin asıl gerçekleştiricisi bu cemiyetin kadroları olacaktır. İdeolojileri liberal, reformist ve ulusçu yönleri ile klasik burjuva nitelikler göstermektedir. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 1907'de Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşti ve ona taze kan aşılamış, onu ihtilalleştirmiştir. Cemiyet bundan sonra Terakki ve İttihat adını aldı. Fakat, Meşrutiyete götüren olaylar dizisi içinde asıl örgütleyici ve vu-

138 AKŞİN, s. 48-49.

139 TANI Kemal, "Les Declarations des Droits de l'Homme Dans les Constitutions Recentes de l'Orient Moyen, These, Paris 1926, p. 73 TANÖR'den naklen s. 132.

rucu gücü sonuna kadar Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kadroları oluşturacaklardır¹⁴⁰.

Böylece, 1907 sonlarına varıldığında Jön Türk muhalefeti, gerek örgütsel gerekse yarattığı kamu oyu ile, imparatorluğun geleceğini etkileyebilecek bir varlık haline gelmiştir.

4. Meşrutiyet'in İlanı

Jön Türk hareketinin İkinci Kongresi 29 Aralık 1907'de yine Paris'te toplanmıştır. Abdülhamit'in tahttan inmeye zorlanması, yönetim düzeninin değiştirilmesi ve parlamentolu bir rejimin kurulması gibi önemli kararlar alınmıştır. 1906-1908 yılları kitle mücadelelerinin de yükselişine sahne oldu. 1906'da halk Belediye seçimlerini boykot etmiştir. 1907'de Erzurum'da "Can Verir" adlı tüccar örgütünün ve Prens Sabahattin'cilerin çalışmaları ile büyük kitle hareketleri görüldü. Başlıca talepler, bölge yöneticilerinin değiştirilmesi ve ağır vergilerin kaldırılması idi. Subaylar ve gençler de burada aktif rol oynamışlardır¹⁴¹.

Asıl kaynaşma ise yine Makedonya'da idi. 1908 Temmuzunda toplantı ve mitingler bütün Rumeli'yi sardı. Yıldız'a çekilen yüzlerce mektupta meşrutiyetin ilanı istenmektedir¹⁴². Burada İstibdat rejiminin baskısı, bölgesel yöneticilerin keyfiliği, Sultanın ulusal ve dinsel çelişkileri körükleme politikası, topraksızlık ve ezici vergiler, kitle eylemlerini daha da körüklemişti. Sosyal ve siyasal muhalefet özellikle kara ve deniz subaylarını, orta ve küçük memurları, serbest meslek sahiplerini kucaklar duruma gelmişti. Hatta ulemanın bir bölümü davaya kazanılmıştır.

Bardağı taşıracak son damla beklenmekteydi. İngiliz Kralı ile Rus Çarının "Reval mülakatı" bunu sağlayacaktı. İngiltere Mart 1908'den itibaren Makedonya işini iyice kurcalamaya başlamıştır. Bu girişimler ve özellikle Reval'deki görüşme İttihat ve Terakki ve eylemci subaylarca, imparatorluğun yeniden paylaşılmasına yönelik bir komplonun başlangıcı olarak algılandı ve büyük bir telaş ve tepkiye yol açtı. İşte Reval görüşmesinin yarattığı bulanık hava içinde, asker ve sivillerden oluşan 400 kişilik çetesi ile Resnede dağa çıkan kolağası Niyazi Bey'in bu hareketi ihtilalin de başlaması demek oldu. Padişaha çekilen telgraflarda yine Kanun-ı Esasinin ilanı ve "bir millet meclisinin toplanması" isteniyordu. 23 Temmuz 1908 günü İttihat ve Terakki Manastır'da hürriyeti ilan etmiştir. O gün bütün Rumeli bunu benimseyerek telgraf yağmuru halinde durumu Saray'a bildirmiştir. Aynı günün gecesi Abdülhamit, Kanun-ı Esasinin yeniden yü-

140 AKŞİN, s. 57-60.

141 Ayrıntı için bkz. KARS Z." Belgelerle 1908 Devrimi öncesinde Anadolu.

142 TUNAYA, "Hürriyet'in ilanı" Baha mat. İstanbul 1959 s. 7.

rürlüğe koyulduğu anlamına gelen Meclis-i Vükela mazbatasını onaylayıp Meşrutiyet'i resmen ilan etmiştir¹⁴³.

a.II. Meşrutiyet'in Niteliği;

Meşrutiyet bir saray darbesi değil geniş bir toplumsal tabana oturan bir hareket, hatta bir ulusal ayaklanmadır. Uzun yılların sivil hareketlilik ve örgütlenme birikimine dayanmaktadır. Bu nedenle II. Meşrutiyeti "birkaç telgraf üzerine Abdülhamit'in pes etmesine bağlamak", otuz yıllık bir baskı düzeninin bir günde yıkılması olarak görmek ya da Abdülhamit'in "denge uzmanlığının yeni bir gösterisi olarak açıklamak gerçeklere uygun düşmemektedir. II. Meşrutiyet, köklü ve uzun birikimlere dayanan bir hareket olması kadar, kansız ve barışçı bir şekilde gerçekleşmiş olması ile de dikkati çekmektedir. Bu noktada Abdülhamit'in esnekliği önemli bir rol oynamış ve meşrutiyete geçiş bir "uzlaşma" şeklinde olmuştur. padişah meşrutiyete rıza göstermekte, karşısındaki güçler de onun tahtta kalmasını kabullenmektedir.

II. Meşrutiyet hareketi yalnız geniş bir temele dayanmakla kalmamakta, kadro ve kitle dayanaklarını orta sınıflarda bulmaktadır. Aydınlar, serbest meslek sahipleri, tüccar vb.

II. Meşrutiyet hareketi, İmparatorluktaki Türk ve Türk olmayan unsurların demokratik ve liberal bir anlaşma zemini içerisinde giriştikleri ilk ve son harekettir. Bu nedenle de eylemin ön plandaki ideolojisi "Osmanlıcılık"tır. Bununla birlikte II. Meşrutiyet esas olarak Türk liberal reformist aydınlarını ağır bastıkları bir harekettir. Bu nedenle bağrında Türk ulusçuluğunu taşır, ulusal-burjuva profiller verir. 19 yüzyıl anayasal gelişmelerinden farklı olarak Meşrutiyetin dinamiği esas olarak "içsel"dir, içerdedir. Hürriyetin ilanı bir dış zorlama değildir. Bununla birlikte dış etken II. Meşrutiyette de önemli rol oynamıştır. Dış etken hareketi hızlandırıcı rol oynamıştır¹⁴⁴.

b. Anayasal Düzene Dönüş

Meşrutiyet devrimcileri, Fransız devriminden aldıkları "Özgürlük-Eşitlik-Kardeşlik" üçlemesine, daha yerli olan dördüncü bir ilkeyi, "Adalet"i de katarak hem meşruluk temellerini pekiştirmeye hem de kitleleri kazanmaya çalıştılar. "Adalet" kavramı özgürlük ve eşitlik gibi devrimci ilkelerden doğabilecek sakinlerini dengelemeye elverişlidir.

Abdülhamit'in baskıcı yönetimi son bulmuştu. Abdülhamit Kanun-ı Esasiyi yeniden yürürlüğe koymakla kalmamış, nazırları da değiştirip bir öden daha vermiştir. İttihat ve Terakki henüz yönetimi üstlenmeye hazırlıklı değildir. Üstelik meşrutiyetçi hareket hiziplere bölünmüş durumdadır. Bir kanat, devrimi daha

⁴³ AKŞİN s. 68-75.

⁴⁴ SARROU A. "La Jeune-Turquie et la Revolution, Paris 1912, p.1-7 TANÖR'den naklen, s. 136.

ileri götürmek isterken, liberal çoğunluk bu kadarı ile yetinmekten yanadır. Bu sonuncular aynı yılın Eylül ayında Ahrar Fırkasını kuracaklardır. İttihat ve Terakki açık ve resmi olarak bir siyasal parti şekline dönüşmediği, iktidara doğrudan el koymadığı halde, en etkili siyasal güç durumundadır.

II. Meşrutiyetin Anayasal çerçevesi iki aşamada oluşmuştur. Birincisi Kanun-ı Esasinin yeniden yürürlüğe konulmasıyla başlayan dönemdir. İkinci evre ise, bu metnin 1909'da uğradığı önemli değişiklikler ile sahneye girer.

Bir yandan Meşrutiyetçi ve özgürlükçü güçlerin siyasal yükselişi bir yandan da 1876 Anayasasının yeniden yürürlüğe konması, pratikte ilk etkilerini göstermeye başlamıştır. Padişahın anayasal konumu ve gücü meşruti kalıplara dökülürken, kabine bir siyasal ve anayasal varlık olarak ortaya çıktı. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte daha Meclis bile toplanmamış iken padişahın konumunda bir geriye sayma başlamıştır. Meşrutiyete yeniden geçişin bir başka ürünü de ilk defa olarak bir hükümet programının hazırlanıp kamuoyuna sunulması ve yayınlanması olmuştur.

II. Meşrutiyetin ikinci büyük adımı seçimlerin yapılması ve yasama organının oluşmasıdır. Yeni Meclis 17 Aralık 1908 günü padişahın söylevi ile açılmıştır. Meclis-i Umuminin yeniden toplanması II. Meşrutiyetin ilanı ile doğan özgürlük ve demokrasi ortamına yeni bir ivme kazandırdı. Bu noktada ilk önemli olay, Meclis-i Mebusan başkanlığına, uzun yıllar meşrutiyet mücadelesi vermiş olan Ahmet Rıza Bey'in getirilmesi oldu. Gerçi bu atama meclisin önerdiği adaylar arasından biri seçilmek suretiyle Padişah tarafından yapılmıştı. Ama bu makama böyle bir kişinin gelmesi Meşrutiyet ve Parlamentoculuk rüzgarının ne kadar güçlü estiğini göstermektedir. Bir başka önemli değişiklik, padişahın egemenliği anlayışından milli egemenlik anlayışına doğru bir kayışın kendisini göstermesidir.

Bir başka yenilik Parlamento ve hükümetin birer bağımsız varlık olarak ortaya çıkmalarıdır. Yasama ve yürütme organları birer hukuki kavram ve kurum olarak beliriyor, bunların padişahant koptuğu ve birbirinden ayrıldıkları ve demokratik organlara verildiği vurgulanmıştır¹⁴⁵. Nihayet bu dönem, parlamentonun hükümet üzerindeki siyasal denetiminin örneklerini vermiştir.

c.31 Mart vak'ası ve Abdülhamit'in sonu

Meşrutiyet ve ittihat ve Terakkiçiler ilk günden tepki yaratmıştı. Eski rejimin yüksek memurları, istibdadın uygulayıcıları "Mektepliler" karşısında silineceğini hisseden "alaylı subaylar" meşrutiyet hareketinden fazlası ile ürkmüşlerdir. Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Avusturya- Macaristan'ın Bosna Hersek'i kendi topraklarına katması gibi dış gelişmeler de genç Meşrutiyeti yıp-

¹⁴⁵ Bu hususta Ahmet Rıza Bey'in ve Padişahın sözleri için bkz CEVAT Ali "İkinci Meşrutiyetin ilanı", s. 124-128.

ratmıştır. Ayrıca esen özgürlük rüzgarı ile ortaya çıkan kadın hareketleri ve işçi grevleri bunlara alışkın olmayan kamuoyunu tedirgin etmiştir. Devlet otoritesinin sağlanamaması da bazılarınca meşrutiyet aleyhine bir puandır. Geleneksel güç odağı saray artık adamakıllı örselemiş, onu bu hale getiren İttihat ve Terakki ise iktidar olamamış ya da olmak istememiştir. Bu muhalefet cephesine siyasi bakımdan yön gösteren, Kendisi de Meşrutiyetçi ama kararlı bir İttihat ve Terakki düşmanı olan Osmanlı Ahrar Fırkası idi. İşte 31 Mart bu ortamdan doğmuştur. Hareket ordusu ayaklanmayı bastırdı. 27 Nisan'da İstanbul'da toplanan Meclisin ilk işi Abdülhamit'in tahtan indirilmesi yerine Mehmet Reşat'ın geçirilmesi oldu. 31 Mart vak'asının bastırılması ile önemli sonuçlar doğdu. Bunlardan biri de aşağıda bahsedeceğim Kanun-ı Esasi değişikliğidir¹⁴⁶.

d. Kanun-ı Esasi Değişikliği;

31 Mart Ayaklanmasının bastırılmasından ve Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra yeniden toplanan ve kendine gelen Meclis-i Umumi yoğun bir yasama faaliyetine girişti. Yeni dönemin en önemli katkısı Anayasada yapılan değişikliklerdir. 8 Ağustos 1909 tarihli yasa ile, 1876 metninin 21 maddesi değiştirilecek, bir madde kaldırılacak ve üç yeni madde eklenecektir. Aslında yapılan iş yeni bir Anayasa yapmak değildi ama, değişiklikler o kadar önemli idi ki, ortaya çıkan tablodan bugün, yeni bir anayasa anlamına gelen "1909 Anayasası" deyimini ile de söz edilmektedir. 1909 değişikliği, oluş biçimi bakımından "iki yanlı"lığın bütün özelliklerini taşır. Bu dönüşüm, Misak Anayasaya geçişi vurgular. Değişikliği milletin temsilcileri yapmış, padişah da kabul edip onaylamıştır¹⁴⁷.

Devletin teokratik ve monarşik yapısı korunmakla birlikte bu alanda önemli bir değişiklik monarşinin sınırlanmasıdır. Organların kuruluşu, yetkileri, aralarındaki ilişkiler bakımından değişikliklerin özü budur. Mesela; Padişahın Meclis-i Umumi'de Anayasaya bağlılık yemini yükümlülüğüne girmesidir. Bakanlar Kurulunun artık padişaha karşı değil mebusan meclisi önünde sorumludur. Bakanlar kurulunu bir konuyu görüşebilmek için önceden padişahın izin alma şartı kaldırılmıştır. Padişah kendisine verilmiş gibi görünen yetkileri ancak sadrazam veya ilgili bakanın girişim ve imzası ile kullanabilecektir. Padişah Bakanlar Kurulunun oluşumu üzerindeki yetkilerini büyük çapta kaybetmiştir. Padişahın yetkileri yasama lehine de sınırlanmıştır. Buna örnek olarak Padişaha ait olan anlaşma yapma yetkisinde getirilen ve Padişahın yapmış olduğu bazı anlaşmaların Meclis-i Umuminin denetiminden geçmesini öngören düzenleme, Ayan ve Mebusan'ın her Kasım başı davetsiz toplanabilmesi ve izin alma-dan yasa önerme hakkına sahip kılınması verilebilir. Ayrıca Padişahın mutlak

¹⁴⁶ TANÖR s. 146-147.

¹⁴⁷ TANÖR s. 148.

veto yetkisinin geciktirici veto yetkisine çevrilmesi de getirilen yenilikler arasındadır.

Heyet-i Ayan'ın görüşmelerinin de açık olarak yapılması esası getirilmiştir. Nihayet Meclis-i Mebusan'ın kendi birinci ve ikinci başkanlarını seçebilme yetkisini kazandığını görmekteyiz.

Ayrıca yürütmenin silahı olan fesih hakkı sınırlanmıştır.

Görülüyor ki 1909 metni kuvvetler ayrılığını, yumuşak, işbirliğine dayalı, ama yasamayı daha çok kollayan bir biçimde gerçekleştirmiş, Klasik Parlamenter hükümet sisteminin tipik unsurlarını Anayasa Hukukumuzda getirmiştir. Böylece Meşrutiyet ya da Anayasal Monarşi şimdi gerçekleşmiş, hatta 15 Ağustos 1909 tarihli Heyet-i Ayan kararnamesinde dile getirildiği gibi, "hakimiyet-i milliye" ilkesi anayasal tarihimize girmiştir¹⁴⁸.

e. Kişi Hak Ve Özgürlükleri Bakımından 1909 Metni;

Bu alandaki değişikliklerin de pusulası demokratikleşme yönündedir. İlk dikkati çeken husus, kişi güvenliği ile ilgili yeni düzenlemelerdir. 1876 metni kişi özgürlüğünü yalnız yasa dışı cezalandırmalara karşı korumakla yetinirken, 1909 değişikliği hem cezalandırmalar hem de tutuklamalar bakımından yasaya uygunluk koşulunu getirmiştir. Ünlü 113. maddenin kişi güvenliğini yok eden hükmü (padişaha tanınan sürgüne gönderme yetkisi) de madde metninden çıkarılmıştır.

Düşünce özgürlüğünün uzantısı olan basın özgürlüğü öngörülmüştür. Kanun-ı Esasi değişikliği, toplanma ve dernek kurma haklarını da getirmiştir. Aynı madde, Osmanlı Devletinin ülkesel bütünlüğünü bozma, meşruti yönetimi başkalaştırma, Kanun-ı Esasi'ye aykırı hareket etme ve ayrılıkçı siyaset gütmeye yönelik cemiyetler ile her türlü gizli dernekleşmeyi ise yasaklamaktadır.

1909'da getirilenler 1876 metnindekilerle birleştirildiğinde; ikinci Meşrutiyetin temel hak ve özgürlükler bakımından doyurucu liste ve içerik sunduğu söylenebilir.

I. Meşrutiyet; ideolojik alanda çok önemli bir dönüşüme sahne olmuştur. Jön Türk aydınları Osmanlıcı, İslamcı, Türkçü olabiliyorlardı. Osmanlıcılık ve İslamcılık ideolojilerinin tutunulabilecek dal olmadıkları kısa sürede anlaşıldı. Son halka olarak "Ulusçuluk" kalmıştır. Falih Rıfkı Atay¹⁴⁹ şöyle demektedir: "Bizler, Türkçülükle idealsiz kalmaktan ve boşlukta sallanmaktan kurtulmuştuk". Gerçekten de Jön Türk kanatları arasındaki mücadelede ağır basan İttihatçı milliyetçiliği, gerileyen Prens Sabahattin ve Hürriyet ve İtilaf'ın

¹⁴⁸ TANÖR s. 150.

¹⁴⁹ ATAY Falih R. "Batış Yılları" Dünya yay., İstanbul 1963, s. 76.

Osmanlıcılığı olmuştur. Bu ise jön Türklerin öteden beri asıl ve gizli programı olarak gösterilen ulusçuluğun, açık fakat göstermelik program olan Osmanlıcılığı tahtından indirip onun yerini alması demektir¹⁵⁰.

II. Meşrutiyet her şeyden önce oluşum biçimi ile yeniliktir. Osmanlı İmparatorluğunda ilk defa olarak aşağıdan yukarı ve oldukça geniş tabanlı bir toplumsal hareket bu rejime geçişi, daha doğrusu dönüşü sağlamıştır. Fremen Anayasa modelinden Misak Anayasa modeline geçiş bunun Anayasal alandaki ifadesidir.

Egemenlik hakkı monark ve millet arasında paylaşılmıştır. Egemenliğin kullanılışı bakımından dönüşüm büyük ve anlamlıdır. Monarşi sadece sınırlanmakla kalmamış bir kurum olarak da örselenmiştir. Kuvvetler ayrılığı ve Parlamento rejimi getirmesi açısından da önem taşımaktadır. Siyasete ilgi duyan ve siyaset yapan kitlenin genişlemesi, tebaa anlayışından “vatandaş” tipine geçiş siyasal anlamda bir kamu oyununun gelişmesi gibi hususlar da Meşrutiyetin önemli katkılarından. Hatırlatmakta yarar yoktur ki Meşrutiyetin en başarısız görüldüğü alanda, ilerisi için büyük hizmet gördüğü bile söylenebilir. Hürriyet, Jön Türk hareketinin bu tılsımlı sözcüğü II. Meşrutiyet günlerinde ilk aylar dışında pek bir anlam taşımadı ama, halk kitlelerinin belleğine yerleşerek daha sonraki dönemlerin demokrasi ve özgürlük mücadelelerine de esin kaynağı olmuştur. II. Meşrutiyet’in bir başka önemli katkısı iktisadi ve siyasi bağımsızlık fikrini ilk defa olarak ciddi bir şekilde su yüzüne çıkarmasıdır. İktisadi ve sosyal kalkınma fikrini somut olarak getirdiği de söylenebilir.

Sonuç olarak II. Meşrutiyet rejimi, demokrasi ve özgürlükler Pratiğindeki olumsuzluklara karşın, ulusal toplum, ulusal Devlet ve ulusal egemenlik tezlerinin ilk mayalandığı ortam olması bakımından önemli bir hizmet görmüş sayılabilir. Nitekim Türkiye’nin 1918’den sonraki siyasal ve Anayasal gelişmelerinde II. Meşrutiyetin bu olumlu mirasından yararlanılacaktır¹⁵¹.

150 TANÖR, s. 163.

151 TANÖR s.169.